

Ander verleden, gedeelde vrijheid

BETROKKENHEID VAN TWEEDE EN DERDE GENERATIE TURKSE EN MAROKKAANSE
NEDERLANDERS BIJ DE HERDENKING EN VIERING OP 4 EN 5 MEI

Mehmet Day
Hans Bellaart
Suzan de Winter-Koçak
Mariam Badou
Harrie Jonkman

Ander verleden, gedeelde vrijheid

BETROKKENHEID VAN TWEEDE EN DERDE GENERATIE TURKSE EN MAROKKAANSE
NEDERLANDERS BIJ DE HERDENKING EN VIERING OP 4 EN 5 MEI

In opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei.

Februari 2018

Mehmet Day
Hans Bellaart
Suzan de Winter-Koçak
Mariam Badou
Harrie Jonkman

Inhoud

Samenvatting	4	5	Beleving van en betrokkenheid bij 4 mei	22	
1	Inleiding	7	5.1	Kennis en deelname	22
2	Verantwoording van het onderzoek	9	5.1.1	Welk belang krijgt de Dodenherdenking?	22
	Onderzoeksopzet	9	5.1.2	Deelname	23
	Dataverzameling en respondenten	10	5.2	Gevoel van exclusie	24
	Rapportage en interpretatie van het onderzoek	11	5.3	Afbakening van de herdenking van oorlogsslachtoffers	24
3	Het WOII-verleden en vrijheid	12	6	Beleving van en betrokkenheid bij 5 mei	26
3.1	Kennis over de Tweede Wereldoorlog	12	6.1	Kennis	26
3.2	Vrijheid	12	6.2	Deelname	26
3.2.1	Vrijheid vieren	13	6.2.1	Sociale omgeving	26
3.2.2	Belangstelling via de lokale leefwereld	13	6.2.2	Combinatie van herdenken en vieren	27
3.3	De kracht van persoonlijke verhalen	14	6.3	Ervaringen	27
3.4	Aversie tegen eenzijdige informatieoverdracht	14	6.3.1	Redenen om niet (meer) deel te nemen aan festivals	27
3.5	De rol van religie	15	6.3.2	Bevrijdingsdag meegeven aan de eigen kinderen?	28
4	De rol van opvoeding en onderwijs bij overdracht	17	6.3.3	Inclusiviteit van de festivals	28
4.1	Geschiedenisoverdracht in de opvoeding	17	7	Conclusies en aanbevelingen	29
4.1.1	Geschiedenis van het land van herkomst en (religieuze) feestdagen	17	7.1	De betekenis van WOII en 4 en 5 mei	29
4.1.2	Meedoen als statement voor participatie	18	7.1.1	Vrijheid	29
4.1.3	Herdenking en viering meegeven aan de kinderen?	18	7.1.2	Interesse in de Tweede wereldoorlog	30
4.1.4	De rol van de Nederlandse opa en oma	18	7.1.3	Kennis over en belangstelling voor 4 en 5 mei	30
4.2	Onderwijs in relatie tot het WOII-verleden	19	7.2	De betrokkenheid bij 4 en 5 mei	30
4.2.1	Diepgang ontbreekt	19	7.2.1	De betrokkenheid bij de 4 mei-herdenking	30
4.2.2	De rol van de Marokkaanse slachtoffers	20	7.2.2	De betrokkenheid bij de 5 mei-viering	30
4.3	Opvoeding en onderwijs anders ervaren?	20	7.3	Slotwoord en aanbevelingen	31
			7.3.1	Brug naar de belevingswereld	31
			7.3.2	Aanbevelingen	32
			8	Literatuur	35
			9	Appendix	36
				Bijlage 1 Topiclijst interviews	36
				Bijlage 2 Respondentenlijst	38

Samenvatting

Achtergrond en doelstelling

Voor veel Nederlanders met een migratieachtergrond is betrokkenheid bij de Dodenherdenking op 4 mei en de Bevrijdingsdag op 5 mei niet vanzelfsprekend. Zij missen de familiegeschiedenis ten opzichte van de Tweede Wereldoorlog en daarmee de link met de herdenking en de viering. Uit eerder onderzoek blijkt dat met name Turkse Nederlanders en Marokkaanse Nederlanders weinig betrokkenheid voelen ten opzichte van 4 en 5 mei. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft daarom het Verwey-Jonker Instituut gevraagd om onderzoek te doen naar de denk- en belevingswereld van deze groepen. Het doel van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in de belevingswereld en belangstelling van de tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders met betrekking tot het WOII-verleden, en om concrete aanknopingspunten te vinden om betrokkenheid bij de 4 mei-herdenking en de 5 mei-viering te vergroten.

Onderzoeksaanpak

In dit onderzoek is gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksmethode met semi-structureerde interviews en focusgroepen. In de beginfase van het onderzoek is een topiclijst ontwikkeld aan de hand van een beknopte literatuurschouw. Vervolgens zijn er 26 face-to-face interviews afgenomen bij tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders en met ervaringsdeskundigen. Om de verzamelde kennis verder aan te scherpen zijn tot slot 6 groepsinterviews gehouden met in totaal 50 personen. Hiermee komt het respondentenaantal uit op 76. Deze gesprekken vormen de basis van de rapportage.

Belangstelling voor het WOII-verleden

De dagen 4 en 5 mei staan niet op zichzelf. De herdenking en de viering maken onderdeel uit van een breder verhaal. Het verhaal van de Tweede Wereldoorlog. We vroegen onze respondenten wat ze weten van deze geschiedenis en hoe ze naar dit verleden kijken.

De meeste respondenten beschikken over basale en algemene kennis over de oorlog. In grote lijnen weten ze wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog is gebeurd, zoals de Jodenvervolging, concentratiekampen en annexatie van Nederland door nazi-Duitsland. Ongeveer de helft van de respondenten vindt het WOII-verleden enigszins interessant, slechts een enkeling zoekt uit eigen initiatief naar kennis en informatie over gebeurtenissen en verhalen uit dit verleden. Dit zijn vaak ook jongeren die in brede zin geïnteresseerd zijn in geschiedenis. Bij een enkeling is interesse gewekt via de historische plekken in de woonomgeving die een link hebben met deze geschiedenis.

Overdracht van de geschiedenis wordt niet enkel neutraal of positief ervaren. Een kleine minderheid zegt zich te storen aan de hoeveelheid belangstelling die de Tweede Wereldoorlog in media en onderwijs krijgt. De aandacht voor de Tweede Wereldoorlog zou disproportioneel zijn in vergelijking met de aandacht voor andere conflicten. Zij zijn van mening dat (huidige) conflicten, die dichterbij hun leefwereld staan, niet de aandacht krijgen die zij verdienen. Een ander punt van kritiek is dat het oorlogsverleden veelal door een Nederlandse en westerse bril wordt bekeken.

Onderwijs en opvoeding

Over het algemeen heeft de overgrote meerderheid van de respondenten van huis uit weinig tot niets meegekregen over de Tweede Wereldoorlog. Kennis over het oorlogsver-

leden is door de respondenten voornamelijk opgedaan in het onderwijs. In het geschiedenisonderwijs komen verhalen van slachtoffers in hun beleving nog te weinig aan bod. De overdracht staat vooral in het teken van feitenkennis over belangrijke momenten in de oorlog. Het ontbreekt aan diepgang, zo is de ervaring. De overdracht is als weinig intrigerend ervaren.

Bijna alle respondenten willen dat hun kinderen (later) kennismaken van het verleden rondom de Tweede Wereldoorlog en deze geschiedenis leren kennen. Ze beredeneren dit vaak vanuit het burgerschapsprincipe dat ook zij onderdeel zijn van de Nederlandse maatschappij, of ze zien de overdracht als middel om bewustzijn te ontwikkelen over de waarde van vrijheid en veiligheid. Volgens de meeste respondenten is het onderwijs primair verantwoordelijk om deze overdracht op de juiste wijze te bewerkstelligen; ouders krijgen een aanvullende rol toegekend. Een specifieke manier om beter aan te sluiten op de belevingswereld van Marokkaans Nederlandse jongeren is om meer aandacht te schenken aan de rol van de Marokkaanse soldaten bij de bevrijding van Europa.

4 mei

Over het algemeen kunnen we stellen dat de respondenten over weinig inhoudelijke kennis beschikken met betrekking tot 4 mei. Vooral bij jongere respondenten onder de twintig jaar lijkt de kennis in geringe mate aanwezig. De helft van de respondenten weet waar 4 mei voor staat, waar het vandaan komt en welke rituelen er zijn. De respondenten die echter weten waar 4 mei voor staat, beschouwen deze dag en de bijbehorende twee minuten stilte ook als een belangrijke dag voor Nederland. Het idee achter de herdenking wordt gewaardeerd; gezamenlijk oorlogsslachtoffers herdenken en stilstaan bij de offers die in het verleden zijn gemaakt voor de hedendaagse vrijheden die wij genieten.

Ongeveer een kwart van de respondenten heeft in het verleden een herdenkingsactiviteit bijgewoond. Weer de helft van deze respondenten, dus een achtste van het totaal, geeft aan elk jaar mee te doen met de twee minuten stilte, al dan niet via plaatselijke herden-

kingsactiviteiten. Na deelname voelen de meeste respondenten meer betrokkenheid bij de herdenking en de slachtoffers, maar bij een enkeling is er sprake van een gevoel van uitsluiting. Dit gevoel houdt vooral verband met de vorm van de herdenking en de impliciete boodschap uit de toespraak die als exclusief wordt ervaren.

Een kleine meerderheid van de respondenten is voorstander van het aanpassen van de insteek van de herdenking. In het officiële memorandum van het Nationaal Comité 4 en 5 mei staat dat de herdenking enkel gericht is op de Nederlandse slachtoffers. Deze groep respondenten mist daardoor de essentie van de Dodenherdenking, wanneer deze enkel wordt beperkt tot een selectieve Nederlandse groep. Daarnaast is er een groep respondenten die juist kritisch is tegenover de aanpassing van de insteek. Zij waarschuwen voor versnippering, voor afbreuk aan een nationaal moment, of ze vinden dat je de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog tekort doet als je ook andere slachtoffers erbij betreft.

5 mei

Vrijwel alle respondenten weten dat 5 mei staat voor Bevrijdingsdag. Daarnaast weten ze wat Bevrijdingsdag betekent voor Nederland; de bevrijding en daarmee het einde van de Tweede Wereldoorlog voor Nederland. Ook weten de meeste respondenten dat er festivals worden georganiseerd om de bevrijding en de vrijheid te vieren. Veel respondenten zien Bevrijdingsdag als een gewone vrije dag. Zo heeft de meerderheid in het verleden weleens deelgenomen aan een Bevrijdingsfestival, maar slechts een minderheid is enthousiast genoeg om in de toekomst nogmaals in de huidige vorm een festival te bezoeken. Redenen hiervoor zijn de weinig inclusieve festivalsfeer, het alcoholgebruik van andere bezoekers en de muziekeuze. Daarbij noemen de respondenten ook dat het op een dergelijke festival niet meer om de geschiedenis draait.

Conclusies

Er is sprake van pluriformiteit in de opvattingen en het handelen van tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders. Ondanks de verschillende perspec-

tieven, wordt de essentie van 4 en 5 mei door vrijwel iedereen gewaardeerd; het gezamenlijk herdenken van de oorlogsslachtoffers, het stilstaan bij de offers die zijn gemaakt voor de vrijheid die we momenteel genieten, en het stilstaan bij het feit dat we niet onder bezetting leven. Een belangrijke voorwaarde hiervoor is echter kennis van het oorlogsverleden. Deze kennis bereikt deze groepen vrijwel uitsluitend via het onderwijs. Slechts een klein deel krijgt deze geschiedenis vanuit huis mee. In het onderwijs ontbreekt het vooralsnog aan diepgang over dit verleden en overdracht in de vorm van persoonlijke, levendige en intrigerende verhalen. Dit zorgt voor een oppervlakkig begrip van het oorlogsverleden en stimuleert nauwelijks de emotionele binding en identificatie met de oorlogsslachtoffers. Tot slot, lijken Turkse en Marokkaanse Nederlanders meer connectie te voelen met de Dodenherdenking dan met Bevrijdingsdag. Ondanks het gegeven dat 5 mei bekender is en deelname eraan in het verleden groter was dan aan 4 mei.

Aanbevelingen

De betrokkenheid bij 4 en 5 mei van tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders kan worden vergroot als een brug wordt geslagen naar de belevingswereld. Aan de hand van onze bevindingen formuleren wij drie aanbevelingen aan het Nationaal Comité. In het laatste hoofdstuk van dit rapport wordt dit concreet gemaakt. Onze aanbevelingen zijn:

1. Geef het verleden meer aandacht vanuit het onderwijs met persoonlijke verhalen.
2. Verbind de herdenking op 4 mei aan de internationale, actuele context.
3. Zorg op Bevrijdingsdag voor een aansprekend en gericht aanbod.

1 Inleiding

De herdenking van de Tweede Wereldoorlog en het vieren van de daaropvolgende vrijheid heeft een belangrijke plek in de Nederlandse samenleving. Het draagvlak voor de Nationale Herdenking op 4 mei en de Nationale Viering van de Bevrijding op 5 mei is al decennialang groot. Ruim acht op de tien Nederlanders geven aan de Dodenherdenking op 4 mei (heel) belangrijk te vinden. Een even grote groep Nederlanders geeft daarnaast aan de viering van Bevrijdingsdag op 5 mei (heel) belangrijk te vinden. De groep Nederlanders die aangeeft zowel 4 als 5 mei heel belangrijk te vinden neemt toe (Verhue, Koenen & Tilanus, 2017). Tegen de achtergrond van de toenemende etnische diversiteit in Nederland rijst de vraag: geldt dit draagvlak voor alle etnische groepen in Nederland? En hoe kijkt de nieuwe generatie Nederlanders met een migratieachtergrond naar het oorlogsverleden?

Het draagvlak voor 4 en 5 mei onder jongeren is over het algemeen groot. Tegelijkertijd hechten oudere Nederlanders meer belang aan 4 en 5 mei dan jongere Nederlanders. Met de toenemende distantie in tijd is de betrokkenheid van mensen geen vaststaand gegeven. Dat geldt nog meer voor de groep Nederlanders met een migratieachtergrond, voor wie de herdenking van de Tweede Wereldoorlog en het vieren van de vrijheid op 5 mei niet altijd een vanzelfsprekend moreel en cultureel erfgoed is. Er zijn aanwijzingen dat Nederlanders met een migratieachtergrond zich niet in dezelfde mate en op dezelfde wijze betrokken voelen bij het oorlogsverleden en daarmee bij 4 en 5 mei. Met name Turkse en Marokkaanse Nederlanders lijken minder waarde te hechten aan de Dodenherdenking en Bevrijdingsdag, ook in vergelijking met Nederlanders met een Antilliaanse, Surinaamse en Indonesische achtergrond (De Regt, van der Lippe & Jaspers, 2014).

Eerder onderzoek laat zien dat deelname aan herdenkingen en vieringen enerzijds afhangt van de ervaring die je daar als kind mee hebt gehad en anderzijds van de mate waarin er in je familie over de oorlog wordt gepraat. Verder lijkt bekendheid met herdenkingsrituelen vanuit het land van herkomst een rol te spelen (Coopmans, Jaspers & Lubbers, 2016). De herdenking van de Tweede Wereldoorlog lijkt voor jongeren van Turkse en Marokkaanse komaf vooral een Europese aangelegenheid.¹ Ze ervaren het oorlogsverleden niet per definitie als een gedeelde geschiedenis, mede omdat zij de persoonlijke, familiale en in zekere mate culturele connectie met het verhaal van de Tweede Wereldoorlog missen.

Daar komt bij dat verschillende incidenten de afgelopen jaren duidelijk hebben gemaakt dat de herinnering aan en de herdenking van de Tweede Wereldoorlog een uitsluitende werking kunnen hebben in de belevingswereld van jongeren met een migratieachtergrond.² Gevoelens van systematische uitsluiting door de Nederlandse maatschappij kunnen bij jongeren leiden tot bewuste desinteresse of zelfs afkeer (Dchar, 2017).

Uitgebreid onderzoek naar mogelijke factoren en verklaringen voor de vraag waarom het draagvlak en de participatie van Turkse en Marokkaanse Nederlanders verschilt van andere Nederlanders ontbreekt. Meer inzicht en een beter begrip van de belevingswereld van deze groepen is relevant, omdat Nederland anno 2018 een grote groep tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders kent die hier zijn geboren en

1 <https://www.groene.nl/artikel/geen-catch-all-herdenking>.

2 Bijvoorbeeld de verstoring van de twee minuten stilte in 2003, <https://www.trouw.nl/home/onze-mei-herdenking-en-onze%20moslims~ad92b445/>, & de oproep in 2016 op social media om niet te herdenken in verband met 'opkomend fascisme en moslimhaat' ook wel bekend als [#geen4meivoormij](https://joop.vara.nl/nieuws/geen-4-mei-voor-mij), zie <https://joop.vara.nl/nieuws/geen-4-mei-voor-mij>.

getogen. Die aantallen zijn substantieel; Nederland kent ongeveer 17 miljoen inwoners, waarvan circa 398.000 Turkse Nederlanders en 385.000 Marokkaanse Nederlanders zijn. Binnen beide gemeenschappen is het aandeel van de tweede generatie groter dan dat van de eerste generatie. Zo is de omvang van tweede generatie Turkse Nederlanders 206.850 personen en van de tweede generatie Marokkaanse Nederlanders 217.425 personen. Deze groepen zijn hiermee in Nederland in omvang de grootste etnische minderheden met een niet-westerse achtergrond.³ Binnen deze demografische context lijkt inzicht wenselijk in de motivaties binnen deze groepen om al dan niet deel te nemen aan de Dodenherdenking en Bevrijdingsdag.

Het Nationaal Comité zoekt continu naar een passende invulling van de activiteiten op 4 en 5 mei en wenst het inclusieve karakter van de herdenking en viering van 4 en 5 mei te waarborgen. Beredeneerd vanuit deze taakstelling is meer inzicht wenselijk in de beleving van deze groepen als het gaat om de herinnering aan en de herdenking van de Tweede Wereldoorlog. Ook is het wenselijk om de motivaties om al dan niet te participeren in de activiteiten rondom 4 en 5 mei beter te begrijpen. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft het Verwey-Jonker Instituut gevraagd onderzoek te doen naar de belevingswereld en belangstelling van de tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders met betrekking tot het WOII-verleden. Ook wil het Comité weten hoe de betrokkenheid bij de 4 mei-herdenking en de 5 mei-viering bij deze groepen kan worden vergroot. De onderzoeksvraag luidt als volgt:

In hoeverre voelen tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders zich betrokken bij het WOII-verleden, het herdenken van WOII en het vieren van de vrijheid? Hoe kan de betrokkenheid van deze groepen bij de 4 mei-herdenking en de 5 mei-viering worden vergroot?

Om een goed antwoord te kunnen geven op deze complexe, centrale vraag is deze opgedeeld in enkele kleinere, samenhangende deelvragen.

1. Hoe beleven tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders het oorlogsverleden van Nederland?
2. Hoe ziet de betrokkenheid van tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders bij 4 en 5 mei eruit?
3. Wat zijn aanbevelingen om de betrokkenheid bij 4 en 5 mei te vergroten?

Op basis van de inzichten en verklaringen die uit deze verkenning voortvloeien, zullen we enkele aanbevelingen formuleren waarmee het Nationaal Comité 4 en 5 mei de betrokkenheid van de betreffende groepen (mogelijk) kan vergroten en de cultuur van herdenken en vieren meer inclusief kan inrichten.

Leeswijzer

Deze rapportage begint met een verantwoording van het onderzoek (Hoofdstuk 2). Vervolgens besteden we aandacht aan hoe de tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders tegen de Tweede Wereldoorlog en vrijheid aankijken (Hoofdstuk 3). Daarna wordt stilgestaan bij de rol van opvoeding en onderwijs hierbij (Hoofdstuk 4). In het rapport komen dan achtereenvolgens de associaties en beleving van 4 mei (Hoofdstuk 5) en 5 mei (Hoofdstuk 6) aan de orde. Tenslotte ronden we het rapport af met de bevindingen en onze aanbevelingen (Hoofdstuk 7).

³ <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2016/47/bevolking-naar-migratieachtergrond>

2 Verantwoording van het onderzoek

In de periode augustus tot en met december 2017 is het onderzoek 'Ander verleden, gedeelde vrijheid' naar de betrokkenheid van de tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders bij de herdenking en viering op 4 en 5 mei uitgevoerd. In dit hoofdstuk kunt u lezen over de onderzoeksopzet, hoe het onderzoek is uitgevoerd en welke keuzes er zijn gemaakt in het onderzoeksproces.

Onderzoeksopzet

Om een gedetailleerd beeld te kunnen krijgen van de denk- en belevingswereld van de respondenten met betrekking tot het onderzoeksthema hebben we gekozen voor individuele, semigestructureerde interviews. We hebben deze gesprekken gebruikt om de individuele ervaringen, cognitieve processen en denkwijzen beter te begrijpen. Vervolgens hebben we met behulp van groepsgesprekken gekeken hoe de betrokkenheid van de Turkse en Marokkaanse Nederlanders kan worden vergroot. Met groepsgesprekken wordt meer dynamiek en interactie tussen personen binnengebracht. Tot slot hebben we door middel van kwalitatieve interviews met ervaringsdeskundigen gekeken hoe de organisatie van respectievelijk de herdenking van de oorlogsslachtoffers en de viering van de vrijheid inclusiever kunnen worden ingericht.

In de eerste fase van het onderzoek hebben we een topiclijst opgesteld⁴ die kon worden gebruikt om individuele- en groepsgesprekken gericht te voeren. Deze topiclijst is ontwikkeld met behulp van een beknopte literatuur- en documentensarch. Aan de hand van de topiclijst konden we in de gesprekken steeds weer dezelfde deelvragen stellen. Met

de antwoorden die naar voren werden gebracht konden we later een antwoord geven op zowel de deelvragen als de centrale onderzoeksvraag. In de individuele gesprekken en de groepsgesprekken/focusgroepen die we gevoerd hebben is deze topiclijst daadwerkelijk gebruikt. In de gesprekken zijn de respondenten allereerst vanuit een breder perspectief bevraagd, om vervolgens meer in te gaan op het herdenken en vieren en hun betrokkenheid daarbij. In alle gesprekken die we met individuele respondenten en groepen hebben gevoerd, hebben we steeds weer de volgende vragen voorgelegd:

- Welke associaties hebben Turkse en Marokkaanse Nederlanders bij 4 en 5 mei?
- Kennen deze groepen een herdenkingstraditie vanuit het land van herkomst of vanuit de religieuze achtergrond? Wat heeft men van ouders/grootouders meegekregen aan feestdagen en herdenkingen?
- Hebben de groepen interesse in de Tweede Wereldoorlog en de daarmee samenhangende thema's, zoals de Bevrijding en vrijheid? Waar komt die interesse vandaan?
- Wat weten deze groepen over 4 en 5 mei? Waar komt deze kennis vandaan?
- Welke betekenis kennen deze groepen toe aan 4 en 5 mei?
- Hoe ziet de betrokkenheid eruit?
- Hoe worden 4 en 5 mei ervaren wanneer er sprake is van deelname? Is er sprake van uitsluitingsmechanismen?
- Wat zijn beweegredenen om al dan niet deel te nemen aan de herdenking of de viering? Welke drempels zijn er te onderscheiden om niet deel te nemen en wat zijn de triggerfactoren om juist wel deel te nemen?
- Wat is er nodig om de betrokkenheid en inclusie van tweede en derde generatie Marokkaanse en Turkse Nederlanders te vergroten? En hoe kan die betrokkenheid

⁴ Zie bijlage 1 Topiclijst interviews.

worden vergroot? Wat zou hen aanspreken bij de Dodenherdenking en bij het vieren van de vrijheid?

Dataverzameling en respondenten

Nadat de definitieve topiclijst was vastgesteld, is de fase van dataverzameling gestart. De gesprekken vonden plaats in de maanden oktober, november en december. In deze periode hebben we in totaal 76 respondenten gesproken, 26 door middel van kwalitatieve interviews en 50 via groepsgesprekken. In deze fase verzamelden we het empirische materiaal dat we nodig hadden om antwoorden te geven op de centrale onderzoeksvraag en de onderliggende deelvragen.

In totaal zijn er vijftien individuele interviews gehouden met Marokkaanse (acht) en Turkse Nederlanders (zeven). De denk- en belevingswereld van de respondenten ten aanzien van 4 en 5 mei stonden tijdens deze gesprekken centraal. Bij het selecteren van respondenten hebben wij zoveel mogelijk gezocht naar een gelijkmatige verdeling qua etnische achtergrond, leeftijd en levensfase, opleiding, gender, grote en kleine steden en geografische spreiding over Nederland. De leeftijd van deze respondenten varieert tussen 17 en 29 jaar. Het merendeel van de respondenten studeert of is hoogopgeleid. Voor onze werving hebben we gebruik gemaakt van de bij ons bekende studentenorganisaties, jongerenwerk en zelforganisaties.⁵

Aansluitend op de individuele interviews hebben we zeven interviews afgenomen met elf ervaringsdeskundigen. In deze gesprekken hebben we de respondenten gevraagd naar hun ervaringen en opvattingen over het thema en hoe de herdenking en viering op 4 en 5 mei inclusiever kunnen worden ingericht. Deze groep bestaat uit mensen die in het verleden actief zijn geweest bij het organiseren van een plaatselijke herdenkingsbijeenkomst of Bevrijdingsfestival, waarbij ervaring is opgedaan met het bereiken van Turkse en

Marokkaanse Nederlanders bij activiteiten rondom 4 en 5 mei. In dit kader zijn interviews gehouden met:

- twee moskeebestuurders (Den Haag),
- twee bestuurders van de lokale stichting 4 en 5 mei (Gouda),
- drie vertegenwoordigers van wijkraad Hoograven (Utrecht),
- de voorzitter van een jongerenvereniging (Amsterdam),
- de voorzitter van een studentenvereniging (Utrecht),
- de bestuurder van een zelforganisatie die zich richt op het verspreiden van kennis over de rol van Marokkaanse soldaten tijdens WOII (Den Haag), én
- de ceremoniemeester van de Franse herdenking in Kapelle (Zeeland), waar negentien Marokkaanse soldaten begraven liggen op de Franse militaire begraafplaats.

Bij de werving van deze respondenten hebben we gebruik gemaakt van ons reeds bestaande netwerk van intermediairs. Daarnaast konden wij bij de werving dankbaar gebruik maken van het netwerk van het Nationaal Comité 4 en 5 mei. De interviews duurden gemiddeld een uur.

Om de verzamelde informatie verder aan te scherpen zijn een zestal groepsinterviews/focusgesprekken gevoerd met in totaal vijftig personen. Bij de samenstelling van deze gespreksgroepen is gezocht naar een redelijke verdeling tussen respondenten met een Marokkaanse en Turkse achtergrond, verschil in leeftijd, levensfase (student, werknemer, ouder, getrouwd/partnerschap met en zonder kind), gender en geografische spreiding. We hebben gesprekken gehad met:

- een moedergroep van voornamelijk Turks en Marokkaanse Nederlanders (Den Haag),
- een Marokkaans-Nederlandse vadergroep (Amsterdam),
- studenten uit het hoger onderwijs via een studentenorganisatie (Utrecht),
- een jongerengroep met studenten en schoolverlaters (Leerdam),

⁵ Zie bijlage 2 Specificatie respondentenlijst

- een groep mbo-studenten via jongerenwerk (Den Haag), én
- een groep Marokkaanse Nederlanders (Tiel).

Ook in deze gesprekken stonden de vragen uit de topiclijst centraal, aangevuld met de inzichten die we hebben opgedaan tijdens de eerste individuele interviews. We legden bij de groepen sommige van deze denkwijzen en ervaringen neer en spraken daarover door. Met de focusgroepen zijn we verder uitgebreid in gesprek gegaan over mogelijkheden om de betrokkenheid van de Marokkaanse en Turkse Nederlanders bij 4 en 5 mei verder te vergroten.

Rapportage en interpretatie van het onderzoek

In de laatste fase van het onderzoek zijn de opgedane inzichten en opbrengsten van individuele interviews en de focusgroepen handmatig geanalyseerd. Verder hebben we antwoorden gedefinieerd op de deelvragen en daarmee uiteindelijk ook op de hoofdvraag. Op basis hiervan hebben we conclusies getrokken en aanbevelingen gedaan voor het vergroten van de betrokkenheid en inclusie van Turkse en Marokkaanse Nederlanders bij de activiteiten rondom 4 en 5 mei. Het onderhavige rapport geeft de resultaten weer van deze studie.

In dit rapport komen twee perspectieven aan de orde. Het gaat om Turkse en Marokkaanse Nederlanders van de tweede en derde generatie (65 deelnemers aan de individuele interviews en de focusgroepen) en ervaringsdeskundigen (11 respondenten). Een aantal respondenten uit de laatste groep valt in principe ook onder de categorie tweede of derde generatie Turkse of Marokkaanse Nederlander. Ten behoeve van een accurate analyse van de data zijn deze respondenten echter niet meegenomen in de analysefase van de eerste groep. De belevingswereld van de eerste groep is leidend bij de beschrijving van de bevindingen, de rol van de tweede groep is complementair en meer toegespitst op hoe de betrokkenheid vergroot kan worden. Daar waar de resultaten gebaseerd zijn op de gesprekken met ervaringsdeskundigen worden deze expliciet genoemd.

Het doel van deze studie is om een breed en ingekleurd beeld te schetsen van de belevingswereld van Turkse en Marokkaanse Nederlanders van de tweede en derde generatie op dit thema, om aandacht te vragen voor hun perspectief en om hun opvattingen en ervaringen bloot te leggen. Hoewel dit onderzoek een breed beeld geeft van diverse perspectieven binnen deze groepen, is het belangrijk op te merken dat dit onderzoek niet kan worden gezien als representatief voor de belangstelling en deelname aan 4 en 5 mei van de gehele groep Turkse en Marokkaanse Nederlanders. Daarvoor was de onderzoeksgroep te klein en de onderzoeksmethode ontoereikend. In dit onderzoek ging het ook niet zozeer om hoeveel en wie. In dit onderzoek ging het veel meer om de hoe- en waaromvraag. Dit onderzoek beperkt zich daarom tot de vraag hoe individuen uit deze groepen tegen 4 en 5 mei aankijken, waarom ze daar op een bepaalde manier over denken, en hoe we hun betrokkenheid zouden kunnen vergroten. Zo moeten de bevindingen van dit onderzoek worden geïnterpreteerd. Bovendien valt niet uit te sluiten dat bepaalde zienswijzen in dit onderzoek niet aan de orde komen. Zo is het denkbaar dat bi-etnische jongeren (kinderen uit een interetnische relatie) vanuit een ander referentiekader redeneren en anders naar dit thema kijken. De respondenten uit dit onderzoek hebben, voor zover we weten, allen een mono-etnische achtergrond.

3 Het WOII-verleden en vrijheid

Voor een adequaat beeld van de belangstelling voor en betrokkenheid bij de Dodenherdenking en Bevrijdingsdag van tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders, is inzicht in hoe zij de Nederlandse geschiedenis in bredere zin ervaren onmisbaar. Immers, 4 en 5 mei staan niet op zichzelf. Deze dagen maken onderdeel uit van een breder verhaal uit de vaderlandse geschiedenis, dat van de Tweede Wereldoorlog. Om die reden hebben we bij de gesprekken die we hebben gevoerd een brede insteek gehanteerd. We begonnen de gesprekken met het oorlogsverleden en maakten vervolgens de brug naar 4 en 5 mei. Wat weten de tweede en derde generatie over de Nederlandse geschiedenis rond de Tweede Wereldoorlog? Waar komt deze kennis vandaan? Hoe wordt de manier waarop zij deze kennis tot zich nemen ervaren? Wat verstaat deze groep onder vrijheid? Viert men deze vrijheid? Wordt de hedendaagse vrijheid gekoppeld aan het oorlogsverleden? In dit hoofdstuk gaan we in op deze vragen.

3.1 Kennis over de Tweede Wereldoorlog

De meeste respondenten beschikken over basale en algemene kennis over de Tweede Wereldoorlog. In grote lijnen weten ze wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog is gebeurd. De eerste associaties betreffen vaak de bezetting van Nederland door nazi-Duitsland, de Holocaust en de concentratiekampen. Deze kennis is voornamelijk opgedaan in het onderwijs. Ongeveer de helft van de respondenten uit zowel de individuele gesprekken als de groepsgesprekken vindt het onderwerp enigszins interessant. Er zijn echter enkelingen die proactief informatie opzoeken over dit thema. Dit zijn veelal jongeren die geïnteresseerd zijn in geschiedenis in brede zin, of die een persoonlijke connectie met de Tweede Wereldoorlog hebben (bijvoorbeeld via hun familie).

Interesse over het onderwerp begon vaak nadat het onderwerp behandeld werd op school. Een enkeling vertelt vanuit huis veel geschiedenis te hebben meegekregen over het land van herkomst en/of de religieuze geschiedenis (zie het volgende hoofdstuk voor meer informatie over de rol van opvoeding en onderwijs in de overdracht). Dit zijn voornamelijk respondenten van Turkse komaf. Verder zijn er geen structurele verschillen op te merken tussen de twee etnische groepen.

“Bij de Tweede Wereldoorlog denk ik vooral aan Hitler en joden, en dat het niet zo geweldig was. Ik loop ook niet direct warm om meer kennis op te doen over dat verleden. Maar misschien heeft dat juist te maken met hoe weinig ik erover weet en is het toch wel interessant. Datgene wat ik erover weet triggert mij niet om op zoek te gaan naar meer informatie.”

Turks-Nederlandse student, 21 jaar

3.2 Vrijheid

Vrijheid wordt door vrijwel alle respondenten gedefinieerd als een persoonlijke en individuele vrijheid, vaak in termen van zelfbeschikking en de ruimte die je hebt om te kunnen doen wat je wilt, zonder daarin externe belemmeringen te ondervinden. Een opvallende aanvulling is dat de meerderheid van de respondenten direct de grenzen van vrijheid ter sprake brengt. De vrijheid die men geniet is niet absoluut en is begrensd binnen bepaalde kaders. Het gaat dan om wettelijke kaders, religieuze kaders en normatieve kaders (anderen moeten geen ‘last’ hebben van jouw keuzes). Vrijheid van meningsuiting wordt vaak als een vorm van vrijheid aangehaald. Veel respondenten zijn van mening dat je niet zomaar alles kunt zeggen: je dient rekening te houden met de vrijheid van de ander. De vrijheid die ze bezitten gaat in hun ogen gepaard met verantwoordelijkheid. Vrijheid wordt verder in verband gebracht met de acceptatie door de omgeving en de bredere samenleving, met de

afwezigheid van sociale en maatschappelijke druk en met de mate waarin je daadwerkelijk jezelf kunt zijn.

“Vrijheid voor mij is dat je het recht hebt om je leven zo vorm te geven zoals jij dat zelf wil en of je heel erg bezig bent met je eigen cultuur of juist niet, of met je geloof, dat daar voor iedereen ruimte voor is. En inderdaad dat je geaccepteerd bent en onderdeel bent van de samenleving.”

Marokkaans-Nederlandse moeder, 30 jaar

3.2.1 Vrijheid vieren

Het merendeel van de respondenten zegt te beseffen hoe mooi het is dat zij de ruimte hebben om bepaalde persoonlijke keuzes te maken. Hier staan ze dan ook bij stil, ieder op hun eigen manier. Waar de ene er een meer religieuze invulling aan geeft, is de ander dankbaar en probeert te genieten door bijvoorbeeld veel tijd door te brengen met familie en vrienden.

“Ik ben dankbaar voor de vrijheid die ik heb. Ik ben me er bewust van. Maar niet echt met een traditie of ritueel. Misschien vanuit religie, je bedankt God dat je bepaalde dingen kunt doen waar anderen alleen maar van zouden kunnen dromen. Vieren niet, maar op een religieuze manier wel gedenken.”

Marokkaanse-Nederlandse studente, 21 jaar

Anderen stellen dat zij hun vrijheid weten te waarderen wanneer ze berichten horen over de toestand elders in de wereld. Ze beseffen dan dat ze het qua vrijheid en politieke stabiliteit goed hebben in Nederland, ook wanneer ze hun eigen situatie vergelijken met de landen van herkomst. Eén respondent uit de individuele interviews spreekt over vrijheid in Nederland als een illusie. Zijn (religieuze) identiteit wordt naar zijn beleving in het publieke domein als afwijkend beschouwd.

“Mensen houden de ware ik achter de voordeur. Buiten voelen mensen zich niet altijd even fijn. Ik voel persoonlijk dat ik buitenshuis niet echt mezelf kan zijn. Ik kan mezelf zijn als ik met mede-allochtonen ben met dezelfde achtergrond. Die kijken mij niet zo raar aan en hebben empathie. Ik voel het gewoon aan. Mensen spreken het niet direct uit, maar je merkt het wel aan hun gedrag. Je moet je inhouden als je ergens een opvatting over hebt, bijvoorbeeld over de hoofddoek.”

Turks-Nederlandse student, 23 jaar

Slechts een klein deel brengt vrijheid in verband met oorlog. Niemand refereert aan de oorlog in Nederland, maar aan huidige oorlogen in andere delen van de wereld. Omdat vrijheid als een persoonlijk privilege wordt gezien, vieren de respondenten hun vrijheid niet. Een Marokkaans-Nederlandse moeder zegt de vrijheid pas te willen vieren wanneer al het leed op de wereld door oorlogen is gestopt. Vrijheid wordt door de meeste respondenten niet direct in verband gebracht met het oorlogsverleden van Nederland.

3.2.2 Belangstelling via de lokale leefwereld

Een minderheid legt een persoonlijke link met de Tweede Wereldoorlog via de woonplaats. Twee respondenten, woonachtig in grote steden (Rotterdam en Den Haag), zijn op de hoogte van de rol die de oorlog in deze steden heeft gespeeld. Zij geven aan het bijzonder te vinden om nu door de stad te lopen in de wetenschap dat de oorlog zich daar heeft afgespeeld. Een respondent uit een kleine stad in de provincie Gelderland refereert in een groeps gesprek aan de aanwezige bunkers in de regio. Hij vindt het intrigerend deze groepsschuilplaatsen in het dagelijkse leven terug te zien. Het doet hem denken aan de oorlog.

“Ik vind het echt heel interessant, vooral omdat het in Rotterdam is gebeurd. Ik kom ook uit een gebied dat echt plat is gelegd in de Tweede Wereldoorlog. Dan loop ik weleens op straat en dan denk ik van ja, nog geen honderd jaar geleden vielen hier bommen. We hebben ook een gebied in Rotterdam dat begrensd is met lampen waaraan je kan zien van dit was het oorlogsgebied... echt heel erg bijzonder en dan besef je dat echt.”

Turks-Nederlandse student, 20 jaar

“In Leerdam en de omliggende regio heb je meerdere bunkers, je ziet die dan staan en dat doet je aan die geschiedenis denken. Een paar jaar terug is er ook nog een stadsmuur gevonden. Dat krijg je dan mee via Facebook, maar ik zoek het zelf ook wel op.”

Turks-Nederlandse student, 22 jaar

“Je kent het monument wel in het centrum van Leerdam. Je fietst er elke dag langs, maar veel binding heb ik er niet mee. Het is eigenlijk wel gek dat het monument zo klein is, dat straalt totaal geen trots uit.”

Turks Nederlandse mbo-student, 24 jaar

“Die oorlog heeft ook fysieke sporen achtergelaten. In Ede zie je ook gaten in het landschap die zijn ontstaan tijdens de oorlog. Dat is wel fascinerend.”

Turkse Nederlander, 29 jaar

Opmerkelijk is dat vooral de Turkse Nederlanders dit punt maken. Dit zijn overigens vaak ook jongeren die een persoonlijke interesse hebben in geschiedenis en in hun eigen tijd historische informatie tot zich nemen.

Een bestuurder van een lokale 4 en 5 mei stichting adviseert eveneens het accent te leggen op de lokale gemeenschap. De inclusieve boodschap dat iedereen onderdeel uitmaakt van de stad of regio slaat volgens hem vaak aan bij mensen, ongeacht hun etnische of culturele achtergrond. Daarmee wordt benadrukt dat wij met z'n allen deelgenoot zijn van dezelfde geschiedenis.

3.3 De kracht van persoonlijke verhalen

Veel respondenten noemen het gemis van persoonlijke verhalen van slachtoffers in de informatieoverdracht rond de Tweede Wereldoorlog. Een respondent noemt deze tekortkoming zelfs als een mogelijke verklaring voor haar beleving van de Tweede Wereldoorlog als een ‘ver-van-mijn-bed-show’. Haar interesse werd pas gewekt toen ze een keer in de trein met een oude man aan de praat raakte. Daarvoor had ze weinig belangstelling voor dit verleden. Het persoonlijke verhaal van de man over wat hij had meegemaakt tijdens de oorlog raakte haar. Een andere respondent doet een soortgelijke uitspraak. Hieruit blijkt

dat persoonlijke verhalen een belangrijke rol kunnen spelen om de belangstelling voor het onderwerp te doen toenemen.

“Voorheen stond ik er nooit echt bij stil, maar nu kwam het echt bij mij binnen. Dat kwam vooral door de verhalen van de oudere mensen. We hebben nu uit de eerste hand gehoord hoe verschrikkelijk het was.”

Marokkaans-Nederlandse studente, 23 jaar

Een respondent brengt de Tweede Wereldoorlog in verband met haar familiegeschiedenis. Haar opa is vlak na de oorlog naar Nederland gekomen en heeft zodoende een rol gehad in de wederopbouw van Nederland. Respondenten die minder geïnteresseerd zijn in de Tweede Wereldoorlog verklaren dit onder andere door het feit dat hun voorouders geen rol hebben gespeeld in de oorlog. Zij voelen daarom geen persoonlijke betrokkenheid. Twee respondenten geven aan zich vooral op de toekomst te willen richten. Wat er in het verleden is gebeurd is erg, maar dat was toen. Deze respondenten willen zich vooral richten op hoe ze een mooie toekomst kunnen opbouwen.

3.4 Aversie tegen eenzijdige informatieoverdracht

De aandacht die bestaat voor het oorlogsverleden wordt niet door iedereen als neutraal of positief ervaren. Een aantal respondenten zegt zich te storen aan de hoeveelheid belangstelling die de Tweede Wereldoorlog in media en onderwijs krijgt. Zij vinden dat andere, met name nu spelende oorlogen niet de aandacht krijgen die ze verdienen. Deze weerstand wordt in de groepsgesprekken herkend. Een respondent kreeg uit zijn omgeving te horen dat de Tweede Wereldoorlog overmatig wordt uitgelicht; naar zijn gevoel gaat de aandacht te vaak uit naar het leed van joden. Tegen de achtergrond van het conflict tussen Israël en Palestina zorgt dit voor frustratie. Een andere respondent benoemt in dit verband dat er zoveel aandacht is voor de joden en de Tweede Wereldoorlog, dat het naar haar beleving soms overdreven is. Het zou disproportioneel zijn in vergelijking met andere conflicten. De kritiek is dat alles vanuit een Nederlandse en westerse invalshoek wordt onderwezen. Deze respondenten missen de bredere context waarin het verhaal van

de Tweede Wereldoorlog zich heeft voorgedaan. In ons onderzoek wordt dit idee echter gedragen door een minderheid van de respondenten.

“Je leert veel over Europa en Nederland en dan ineens een stukje over Hiroshima, maar nooit echt met diepgang. Ik heb het gevoel dat het vooral om Nederland gaat, maar nauwelijks over de impact die de oorlog had op de rest van de wereld. Het is erg wat er is gebeurd met de slachtoffers toen, maar er zijn ook grote gevolgen voor andere landen geweest door de Tweede Wereldoorlog, die nu nog steeds voelbaar zijn, zoals in Palestina.”

Marokkaanse Nederlander, 34 jaar

Respondenten brengen deze ervaren eenzijdigheid in verband met een onvolledige informatieoverdracht, waardoor een gevoel van wantrouwen en het vermoeden van hypocrisie ontstaan. De informatie die ze opdoen over de situatie in het Midden-Oosten komt voornamelijk via de eigen kanalen. De beleving is dat deze informatie nogal onderbelicht blijft, zowel in het onderwijs als in de westerse media. Twee respondenten vinden dat de Tweede Wereldoorlog bovendien wordt misbruikt als rechtvaardiging voor het onrecht dat Israël de Palestijnen aandoet en dat hiermee de onderdrukking van de Palestijnen wordt genegeerd. Er zijn echter ook respondenten die deze vergelijking niet helemaal terecht vinden. Zij focussen zich dan vooral op het perspectief van de slachtoffers.

“Mensen denken snel aan de Holocaust in WOII en koppelen dat aan Palestina nu. Veel mensen reageren daar dan direct reactionair op. Dat hoeft niet. Je kunt niet alle joden over één kam scheren. Wat er nu in Israël gebeurt en wat de joden daar nu doen met de moslims keur ik af, maar dat is niet gelijk aan wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog is gebeurd. De joden van toen waren slachtoffers en hebben veel ellende gekend.”

Turks-Nederlandse student, 21 jaar

3.5 De rol van religie

In onze gesprekken kwam ook de rol van het geloof (in concreto: de islam) naar voren als een mogelijk middel om betrokkenheid bij het oorlogsverleden onder vooral de meer religieus georiënteerde mensen te stimuleren. De meeste respondenten vinden dat religie geen dominante rol moet spelen in de overdracht. Religieuze verhalen zouden hooguit ter inspiratie ingezet kunnen worden om interesse aan te wakkeren.

Zo kan volgens een klein aantal respondenten religie dienen als inspiratiebron en lijkt het van meerwaarde om aan te sluiten op de belevingswereld van sommige individuen. Als belangrijke randvoorwaarde wordt de religieuze kennis en autoriteit genoemd van degene die de boodschap afgeeft. Deze persoon dient een bepaalde status te genieten die hij of zij ontleent aan getoonde religieuze expertise, zoals een imam of een theoloog. Verder zou de moskee betrokken kunnen worden bij de organisatie van een plaatselijke herdenkingsactiviteit, zoals dat in verschillende gemeenten in het land al gebeurt.

“Als je het religieus bekijkt, zie je de profeet uit respect opstaan wanneer de doodskist van een jood naar de begraafplaats wordt gedragen. Zijn vrienden vragen hem waarom hij dat heeft gedaan en hij antwoordt dat het immers een mens is. Zo zou je via de islam mensen kunnen aanspreken. Dit roept bij een doorsnee moslim meer emoties op. Al moet ik zeggen dat het ook verkeerd kan vallen. De vooroordelen zijn diep, vooral bij de ouderen. Je kunt daarmee een begin maken, maar een preek in de moskee is niet voldoende. Stap voor stap moet dat worden aangepakt.”

Turks-Nederlandse student, 23 jaar

De inzet van religie om betrokkenheid bij 4 en 5 mei te stimuleren wordt door een klein deel van de respondenten als een slecht idee beschouwd, zoals ook door een ervaringsdeskundige die actief is voor een lokale stichting 4 en 5 mei. Hoewel deze respondenten wel denken dat bepaalde verhalen en voorbeelden uit de islamitische geschiedenis mogelijk een bijdrage kunnen leveren aan bewustzijn van slachtofferschap en oorlog, vinden ze het aanspreken van jongeren via hun religieuze achtergrond erg problematisch. Het geloof erbij betrekken zien ze als niet relevant en in sommige gevallen zelfs als stigmatiserend.

“Ik geloof niet meer in de betrokkenheid vanuit een moskee of zelforganisaties. De reden daarvoor is uitsluiting; dat het onderwerp vanuit een bepaald perspectief benaderd wordt. Die uitsluiting blijft in de zin van: daar doe ik wel aan mee, daar doe ik niet aan mee. Ik torn absoluut niet aan de religieuze identiteit van mensen, maar die betrekking bij dit soort vraagstukken, daar geloof ik niet in. De religieuze instellingen moet je laten waarvoor ze bedoeld zijn. Wij hebben dat de afgelopen jaren uit de context gehaald alsof daar het ei van Columbus te halen valt. Nou, daar is die niet te vinden. We moeten het vanuit de samenleving en vanuit het maatschappelijke doen. Ik ben een onderdeel van de samenleving, niet enkel moslim. Ik wil naar die essentie, naar de mens toe. Daar zit voor mij de binding om in Gouda, vanuit de Goudse burgers, er anders mee om te gaan. De jongeren, die moet je niet meer in hokjes gaan plaatsen.”

Turkse Nederlander, 45 jaar

4 De rol van opvoeding en onderwijs bij overdracht

Socialisatie en opvoeding spelen een belangrijke rol in de overdracht van de vaderlandse geschiedenis op nieuwe generaties. Uit eerder onderzoek blijkt dat wanneer ouders deelnemen aan Dodenherdenkingen en met hun kinderen communiceren over oorlogservaringen, de deelname van de kinderen aan activiteiten hoger is. In het vorige hoofdstuk zagen we dat de groep tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders hun feitenkennis over de Tweede Wereldoorlog vooral opdoet in het onderwijs. De overdracht vindt nauwelijks thuis plaats. In dit hoofdstuk bespreken we de rol van overdracht door middel van opvoeding en onderwijs in de leefwereld van deze groepen nader.

4.1 Geschiedenisoverdracht in de opvoeding

Over het algemeen hebben de respondenten vanuit hun opvoeding weinig tot niets meegekregen over de Tweede Wereldoorlog. Dit wordt deels verklaard door het gebrek aan kennis over de Tweede Wereldoorlog bij de ouders. De meeste ouders zijn geboren in Marokko of Turkije en hebben geen tot weinig onderwijs genoten in Nederland. Daarom weten ze ook niet veel over de Tweede Wereldoorlog. Ouders weten dat tijdens de Tweede Wereldoorlog veel joden om het leven zijn gekomen, maar kunnen hierover hun kinderen verder weinig meegeven. Een enkeling geeft aan dat ze wel eens met de ouders over dit onderwerp praten of samen een documentaire kijken als die op televisie wordt uitgezonden. Hoewel de respondenten van huis uit nauwelijks iets inhoudelijks hebben meegekregen over het oorlogsverleden, benoemen meerdere respondenten dat hun ouders hen meegaven om zich altijd respectvol te gedragen tegenover de ander. Dat zou ook gelden voor de herdenking van slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Het mag niet zo zijn dat herdenkingen op welke manier dan ook verstoord worden.

4.1.1 Geschiedenis van het land van herkomst en (religieuze) feestdagen

Evenmin hebben veel respondenten de geschiedenis van het herkomstland in de opvoeding meegekregen. Een opmerkelijke bevinding is dat veel Marokkaans-Nederlandse respondenten beweren dat hun eigen ouders tamelijk weinig kennis hebben over de geschiedenis van Marokko. Dit wordt ook bevestigd door ouders van Marokkaanse afkomst die deelnamen aan de groeps gesprekken. Voor de Turkse Nederlanders geldt dit minder. Zij weten vaak herinneringen op te halen aan bijvoorbeeld verhalen over het leven van Atatürk en de rol van het Ottomaanse Rijk in de Eerste Wereldoorlog. De slag om Gallipoli in 1915-1916 duikt tijdens de gesprekken regelmatig op.

“Mijn vader weet simpelweg meer over de geschiedenis van Turkije dan over Nederland.”

Turks-Nederlandse student, 19 jaar

Alle respondenten hebben een islamitische achtergrond en geven aan vanuit hun opvoeding vooral de islamitische feestdagen (het Ramadanfeest, het Offerfeest en andere heilige dagen en nachten) te hebben meegekregen. De religieuze geschiedenis lijkt een meer vanzelfsprekende plek te hebben gehad in de opvoeding van de respondenten, zoals een blijvende herinnering aan de verhalen over de profeten. In dit kader worden de moskee en het moskeewonderwijs genoemd als belangrijke bron van kennis. Hier lijkt geen sprake van structurele verschillen tussen de twee groepen. Naast islamitische feestdagen noemen Turks-Nederlandse respondenten ook het Turkse kinderfeest op 23 april. Enkele respondenten met een Marokkaanse achtergrond wijzen erop dat er in Marokko wel een Koningsdag wordt gevierd, maar dat ze daar vanuit hun opvoeding en wonend in Nederland zo goed als niets van meekrijgen.

Tijdens de islamitische feestdagen gaan de respondenten vaak naar de moskee en brengen de dagen verder met familie en vrienden door. De manier waarop deze feestdagen worden gevierd is anders dan de viering van 5 mei, waarop men voornamelijk buiten is en bijvoorbeeld deelneemt aan lokale of regionale vrijheidsfestivals. De viering van de islamitische feestdagen is meer vergelijkbaar met de wijze waarop veel Nederlanders Kerstmis vieren: thuis, met familie en vrienden.

4.1.2 Meedoen als statement voor participatie

Een respondent vertelt dat ze met haar vader heeft deelgenomen aan de herdenking op 4 mei in haar dorp. Ze hebben toen samen vanuit hun lokale moskee een krans gelegd. Zij geeft aan dat haar ouders zich sinds de aanslagen op 11 september bewust zijn geworden van het feit dat ze de islam positief moesten gaan uitdragen. Deelname aan de herdenking zagen ze vooral als een manier om te laten zien dat ook zij onderdeel zijn van deze samenleving. Dit zien we echter niet direct terug bij de andere respondenten. Zij tonen betrokkenheid bij de Nederlandse oorlogsgeschiedenis vanuit een principieel oogpunt als burger van dit land, maar niet als reactie op maatschappelijke of geografische ontwikkelingen.

4.1.3 Herdenking en viering meegeven aan de kinderen?

Vrijwel alle respondenten geven aan het belangrijk te vinden dat hun kinderen kennis meekrijgen over de Tweede Wereldoorlog. Ouders hebben daarbij vooral verwachtingen van het onderwijs. De jongere respondenten, die nog geen kinderen hebben, zouden het later ook zelf mee willen geven aan hun kinderen, veelal vanuit het principe dat de kinderen er als onderdeel van de Nederlandse samenleving weet van moeten hebben. Daarbij leggen zij (deze nog kinderloze respondenten) de nadruk op de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de betekenis achter 4 en 5 mei. Veel respondenten vinden het vooral belangrijk dat er aandacht is voor wat er is gebeurd en hoe dit heeft kunnen plaatsvinden, zodat bewustzijn wordt gecreëerd van de waarde van vrijheid. Een voorbeeld hiervoor werd aangedragen in een groeps gesprek met moeders. Een moeder vertelde dat haar dochter (12) op school een film had gezien over de Tweede Wereldoorlog. Toen de

dochter thuiskwam vroeg ze: “Ja, maar mama, wat hebben we hier nou van geleerd? Er is nog steeds zoveel oorlog en ellende.” Het merendeel van de respondenten denkt dat het goed is om expliciet te benoemen dat wat er vroeger gebeurde, nog steeds gebeurt. De boodschap zou moeten zijn dat iedereen verantwoordelijk is om daar verandering in te brengen. De kinderen moeten leren dat vrijheid gewaarborgd moet worden en dat daar inspanning voor nodig is. Hoewel de meeste respondenten deze rol primair toekennen aan het onderwijs, zijn de respondenten het er ook over eens dat ouders hier een aanvullende rol in kunnen spelen. Een enkeling geeft aan zijn of haar kinderen ook mee te willen nemen naar activiteiten op 4 en 5 mei.

“Geef aan je kinderen mee dat wij degenen zijn die daarin verandering kunnen brengen. En kinderen moeten meekrijgen dat er een bepaalde inspanning nodig is om die vrede te handhaven in het land waarin we leven. Die verantwoordelijkheid en betrokkenheid moet worden aangewakkerd.”

Marokkaans-Nederlandse moeder, 38 jaar

4.1.4 De rol van de Nederlandse opa en oma

Een ander punt dat een aantal keer terugkwam in onze gesprekken is de aanwezigheid van een Nederlandse ‘opa en oma’. Dit zijn vaak de oudere buurmannen of -vrouwen die óf zelf de oorlog hebben meegemaakt, óf op een andere manier betrokken zijn geweest bij de oorlog. Dit punt hangt eveneens samen met de impact van persoonlijke verhalen op de belangstelling voor het oorlogsverleden bij jongeren. Deze respondenten geven aan dat deze verhalen veel indruk op ze hebben gemaakt.

“Je hebt nu nog een klein aantal overlevenden die zich verbonden voelen met wat er toen is gebeurd. Ik had zelf ook een Nederlandse oma, onze oude overbuurvrouw, en zij had de oorlog meegemaakt. Ze moest zich bijvoorbeeld verstoppen wanneer de Duitsers kwamen. Je wist bij haar: zij heeft het meegemaakt. Dit is heel echt, heel dichtbij. Dan voel je je toch indirect verbonden.”

Marokkaans-Nederlandse studente, 21 jaar

“Als ik eerlijk naar mijzelf kijk, vertel ik mijn kinderen alleen voor en na de herdenking iets over de Tweede Wereldoorlog. Als ik, of zij, nou een Nederlandse opa zouden hebben, dan zou hij ook zijn ervaringen met hen kunnen delen. Dat mist de Turkse gemeenschap.”

Turks-Nederlandse vader, 40 jaar

4.2 Onderwijs in relatie tot het WOII-verleden

Zoals eerder genoemd, is de meeste kennis die respondenten hebben opgedaan afkomstig uit het onderwijs, in het bijzonder tijdens de middelbare schoolperiode. Vrijwel alle respondenten zijn de mening toegedaan dat het onderwijs een belangrijke verantwoordelijkheid heeft in het onderwijzen van kinderen over de Tweede Wereldoorlog, vooral omdat de meeste ouders niet over de nodige kennis beschikken.

4.2.1 Diepgang ontbreekt

Uit de individuele- en groeps gesprekken kwam naar voren dat respondenten echter bepaalde aspecten missen in het onderwijs als het gaat om verdiepende kennis over de Tweede Wereldoorlog. Een belangrijk kritiekpunt van een groot deel van de respondenten is dat ze het onderwijs over deze thema's als tamelijk oppervlakkig hebben ervaren. Deze geschiedenis werd naar hun ervaring vooral als feitenkennis onderwezen, zonder in te spelen op het gevoel. Vooral persoonlijke verhalen zouden volgens de respondenten meer aandacht moeten krijgen om de overdracht enigszins levendig te maken. Dit zou de geschiedenislessen interessanter en aantrekkelijker maken. Een aanzienlijk deel van de respondenten denkt zich hierdoor makkelijker te kunnen identificeren met slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Deze verhalen zouden eerder empathie kunnen opwekken, wat vervolgens mogelijk weer leidt tot een grotere betrokkenheid bij 4 en 5 mei. Het is echter aannemelijk dat de hoeveelheid aandacht en mate van diepgang per school verschilt.

“Als ik er nu op terugkijk, viel het op de basisschool wel tegen wat we ermee deden. Dat had echt uitgebreider gemogen. Natuurlijk kregen we wel het één en ander, maar ik heb het nooit echt diepgaand gevonden. Op de middelbare school kregen we het ook vooral als iets informatiefs aangereikt en niet echt als iets heftigs en iets waar we bij moeten stilstaan. Ik denk dat je leerlingen op een veel betere manier kunt leren over zo'n onderwerp dan alleen via een opsomming van gebeurtenissen.”

Marokkaans-Nederlandse studente, 21 jaar

“Ik heb er eigenlijk nooit bij stilgestaan. Vanuit huis niet meegekregen, van school misschien wel, maar dat kan ik me niet herinneren. Het maakte niet echt iets los, anders had ik wel een herinnering gehad.”

Turks-Nederlandse Mbo-student, 24 jaar

Een minderheid van de respondenten geeft aan vanuit school deel te hebben genomen aan herdenkingsactiviteiten, bijvoorbeeld in de vorm van bezoek aan een monument. Dit werd over het algemeen als positief ervaren en wordt tevens als advies aangereikt om betrokkenheid van jongeren te vergroten.

“Het is moeilijk om iedereen erbij te betrekken, maar de school kan daar wel een grote rol in spelen. Bijvoorbeeld dat kinderen op excursie gaan naar forten of presentaties krijgen over waargebeurde verhalen.”

Turkse Nederlander, 26 jaar

“Het was een traditie om gezamenlijk naar een joods monument in Den Haag te gaan, daar een krans neer te leggen en te praten met Holocaustoverlevenden.”

Marokkaans-Nederlandse student, 24 jaar

De respondenten zijn van mening dat ouders, aansluitend op het onderwijs, de verantwoordelijkheid hebben om met hun kinderen in gesprek te gaan. Een aantal moeders gaf aan dat ze het ook prettig zouden vinden als de school hen als ouders ervan op de hoogte stelt als het onderwerp besproken wordt in de klas. Op die manier zouden ouders zich ook beter kunnen voorbereiden op een gesprek met hun kind of op eventuele vragen waarmee kinderen thuiskomen. Eén ouder is van mening dat scholen ook informatie-

avonden kunnen houden voor ouders, zodat zij meer te weten komen over de Tweede Wereldoorlog.

4.2.2 De rol van de Marokkaanse slachtoffers

Drie ervaringsdeskundigen zijn van mening dat er in het onderwijs meer aandacht moet komen voor de rol van Marokko tijdens de Tweede Wereldoorlog, om meer belangstelling te kweken voor deze geschiedenis bij de Marokkaans-Nederlandse jeugd. Eén ervaringsdeskundige heeft zelf jaren onderzoek gedaan naar de rol van Marokko in de Tweede Wereldoorlog. Vanuit een stichting gaat hij elk jaar langs scholen om te vertellen over de inzet en offers van Marokkaanse soldaten op Europese fronten. Dit heeft uiteindelijk bijgedragen aan de ondergang van het naziregime. Deze informatie zou er volgens hem voor zorgen dat jongeren en kinderen, zowel met als zonder migratieachtergrond, een stukje gedeelde geschiedenis ontdekken. Hij is van mening dat hier in het onderwijs veel meer aandacht voor zou moeten komen.

“Dat zorgt voor positieve beeldvorming bij jongeren over hun eigen volk, omdat ze dan terugzien dat hun eigen volk zich ook heeft ingezet en dat zorgt dat jongeren heel trots worden en daardoor ook meer betrokken raken.”

Marokkaans-Nederlandse ervaringsdeskundige, 65 jaar

De afgelopen jaren lijkt er ook meer aandacht te zijn voor de rol van Marokkaanse soldaten in de Tweede Wereldoorlog. Dit zou volgens ervaringsdeskundigen ook geleid hebben tot meer betrokkenheid van Marokkaanse Nederlanders. Niet alleen jongeren, maar ook ouderen en kinderen komen af op de herdenkingen wanneer aandacht wordt besteed aan dit deel van de geschiedenis. Dit bleek uit gesprekken met vertegenwoordigers uit het Zeeuwse Kapelle, Gouda en de Utrechtse wijk Hoograven. In Hoograven kiest men er sinds enkele jaren voor om op 4 mei de Marokkaanse vlag halfstok naast de Nederlandse vlag te laten wapperen, uit respect voor de Marokkaanse slachtoffers.

De jongeren met een Marokkaanse achtergrond die wij hebben gesproken wisten nauwelijks iets over deze geschiedenis. Het merendeel van de ouders uit de focusgroepen beschikte, in tegenstelling tot de jongeren, wél over deze kennis. Desgevraagd is het zowel volgens jongeren als ouders een goed idee om meer aandacht te vestigen op de Marokkaanse bijdrage in de Tweede Wereldoorlog, bijvoorbeeld door de Franse militaire begraafplaats in Kapelle aan te grijpen om beter begrip te krijgen voor de eigen rol tijdens de Tweede Wereldoorlog.

“Ik denk dat heel veel Marokkaanse Nederlanders niet weten dat Marokko betrokken was tijdens WOII. Het zou ze zeker interesseren en het zou ze aanzetten tot nadenken. Maar ik denk tegelijkertijd ook dat er grote kritiek zal komen vanuit de hoek van veel witte Nederlanders. Maar hoe dan ook, meer bekendheid met dit stukje geschiedenis zou zeker interesse kunnen wekken.”

Marokkaans-Nederlandse studente, 23 jaar

4.3 Opvoeding en onderwijs anders ervaren?

Onze bevindingen maken duidelijk dat de kennis die de respondenten hebben over de Tweede Wereldoorlog en 4 en 5 mei hen voornamelijk via het onderwijs heeft bereikt. Ook Sinterklaas en Kerstmis stonden in het onderwijs centraal als feestdagen, maar bij veel respondenten werden deze feesten thuis niet gevierd. Vanuit huis kreeg een kleine minderheid van de respondenten expliciet mee dat zulke Nederlandse feestdagen, waaronder ook Bevrijdingsdag en de Dodenherdenking, niet tot de eigen feestdagen behoren. Onze respondenten ervoeren dit niet per definitie als problematisch. De verschillende pedagogische domeinen (thuis en school) zijn in hun beleving gewoon anders. Laveren tussen deze verschillende werelden is per definitie een onderdeel van hun leefwereld.

“Buiten het huis en thuis zijn twee parallelle werelden. De thuisomgeving werd nagenoeg altijd gescheiden van school en zelfs van de buurt.”

Marokkaans-Nederlandse student, 24 jaar

Een klein aantal respondenten maakt een koppeling met de wijk- en schoolsamenstelling als verklaring voor de betrokkenheid bij de Nederlandse feestdagen, onder andere bij 4 en 5 mei. In een relatief witte wijk of op een school met een (overwegend) witte leerlingpopulatie is het meer vanzelfsprekend dat je deze dagen meekrijgt, is hun veronderstelling. Deze respondenten doen niet altijd mee met de Nederlandse feestdagen, maar ze zijn zich ervan bewust wat deze dagen betekenen voor veel Nederlanders, in hun ogen beter dan jongeren met een migratieachtergrond die in meer gemengde wijken wonen, of op school minder vaak in aanraking komen met peers met een Nederlandse achtergrond.

“Op de middelbare school deed ik mee met gedichten schrijven, maar dat komt omdat ik een overwegend Nederlandse klas had. Ik was de enige met een andere achtergrond. Die 4 en 5 mei krijg je dan automatisch mee.”

Turks-Nederlandse student, 21 jaar

5 Beleving van en betrokkenheid bij 4 mei

Op 4 mei herdenkt Nederland alle Nederlandse slachtoffers sinds de Tweede Wereldoorlog. Dit zijn militairen en burgers die stierven tijdens de Tweede Wereldoorlog, in oorlogssituaties en bij vredesoperaties. De Nederlandse vlag hangt halfstok en om acht uur 's avonds is het twee minuten stil. In alle gemeenten vinden herdenkingen plaats bij een plaatselijk oorlogsmonument, gelijktijdig met de Nationale Herdenking op de Dam in Amsterdam. In dit hoofdstuk behandelen we vragen als: wat weet de tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders over 4 mei; wat zijn de associaties die ze bij 4 mei hebben en in welke mate hebben zij belangstelling voor de Dodenherdenking? Hoe belangrijk is het herdenken van de Nederlandse slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog voor deze groepen? Nemen ze deel aan herdenkingsactiviteiten op 4 mei? En wat zijn hun beweegredenen om al dan niet deel te nemen? Deze vragen hebben we via groepsgesprekken met jongeren, vaders en moeders besproken. Verder hebben we deze vragen zowel tijdens onze individuele gesprekken met tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders als tijdens gesprekken met ervaringsdeskundigen voorgelegd. Het doel was om te achterhalen hoe de betrokkenheid kan worden vergroot.

5.1 Kennis en deelname

Over het algemeen kunnen we stellen dat de respondenten met betrekking tot 4 mei over weinig inhoudelijke kennis beschikken. Van de respondenten met wie we individuele gesprekken en groepsgesprekken hebben gevoerd wist ongeveer de helft waar 4 mei voor staat, waar het vandaan komt en welke rituelen er zijn. De kennis van de andere respondenten varieert van feitelijk niet weten waar 4 mei voor staat, alleen weten dat er stil wordt gestaan bij de slachtoffers, tot de details niet scherp hebben (meerdere jongeren dachten dat het ging om één minuut stilte) en het door elkaar halen van de gebruiken op 4 en 5 mei.

Vooraf bij jongere respondenten lijkt de kennis in geringe mate aanwezig. Bij de respondenten die de twintig zijn gepasseerd is de kennis groter.

“Ik ken dat alleen van tv, op de Dam in Amsterdam.”

Marokkaans-Nederlandse scholier, 18 jaar

5.1.1 Welk belang krijgt de Dodenherdenking?

De respondenten die weten waar 4 mei voor staat, vinden dat 4 mei met de bijbehorende twee minuten stilte een belangrijk nationaal moment is, waarop de natie terecht stilstaat bij wat er is gebeurd. Ze waarderen het idee achter de herdenking: gezamenlijk de oorlogsslachtoffers herdenken en stilstaan bij de offers die in het verleden zijn gemaakt voor de hedendaagse vrijheden die we genieten. Een persoonlijke en emotionele binding lijkt bij de meeste respondenten echter nauwelijks aanwezig. De ellende en het leed worden herkend. Maar omdat inhoudelijke kennis ontbreekt en omdat ze weinig weet hebben van de verhalen van slachtoffers, kunnen ze zich moeilijk verplaatsen in de mensen die ermee te maken hebben gehad.

“Ik vind het erg wat er is gebeurd en ik leef mee met de slachtoffers. Maar het is niet iets dat ik denk van, morgen is het 4 mei dus ik moet er iets mee doen. Ik zet het bijvoorbeeld niet in mijn agenda. Je voelt jezelf niet direct betrokken.”

Marokkaans-Nederlandse studente, 21 jaar

Ondanks de zwakke persoonlijke en emotionele binding met deze geschiedenis, vindt de meerderheid kennis hebben van 4 mei belangrijk. Ook hier noemen veel respondenten dat je als inwoner van Nederland dient te weten over de oorlogsslachtoffers.

Anderzijds benoemt een deel van de respondenten dat iedereen ook herdenkt op de eigen manier. Als het bijvoorbeeld om doden of slachtoffers gaat die dichterbij hen staan, zoals familie of vrienden, dan handelen ze bijvoorbeeld eerder vanuit hun geloof door een smeekbede te doen of iemand mee te nemen in hun gebed.

Een punt dat regelmatig in onze gesprekken naar voren kwam, zowel tijdens de individuele interviews als de groepsgesprekken, is de ervaren desinteresse bij veel leeftijdgenoten met een Nederlandse achtergrond. De respondenten vinden het moeilijk om betrokkenheid ten aanzien van het oorlogsverleden te ontwikkelen wanneer ze zien dat vrienden en collega's met een Nederlandse achtergrond zelf ook weinig aandacht aan dit onderwerp besteden.

“Maar je ziet ook dat zelfs Nederlandse collega's er weinig aandacht aan besteden. Dat maakt het nog moeilijker om enig gevoel van betrokkenheid te ontwikkelen. Ik heb niet het gevoel dat het bij Nederlanders ook echt een ding is. En bij hun ligt het ook nog dichterbij; hun opa's en oma's hebben het meegemaakt.”

Turkse Nederlander, 27 jaar

5.1.2 Deelname

In ons onderzoek heeft een minderheid van de totale groep respondenten in een bepaalde vorm deelgenomen aan een activiteit rondom de Dodenherdenking. Van de 65 respondenten (11 ervaringsdeskundigen niet meegeteld) heeft ongeveer een kwart in het verleden een herdenkingsactiviteit bijgewoond. Weer de helft van deze respondenten, dus een achtste van het totaal, geeft aan elk jaar mee te doen aan de twee minuten stilte. Ze geven aan dat dit een goed moment is om stil te staan bij wat er is gebeurd en lessen te trekken uit het verleden. Andere respondenten weten niet altijd van de plaatselijke herdenkingsactiviteiten af, waardoor deelname ook niet mogelijk is. Eén respondent vindt het verschijnsel herdenken niet matchen met de eigen belevingswereld, die gebaseerd is op het herkomstland. Dit zien we bij andere respondenten niet terug.

“Wij kennen herdenken als fenomeen niet. Het is niet dat we het voor anderen wel doen en nu ineens op 4 mei voor Nederlandse slachtoffers niet. Het is ook geen fenomeen wat bekend is in Marokko bijvoorbeeld.”

Marokkaanse Nederlander, 34 jaar

De respondenten die hebben deelgenomen aan een herdenking deden dat ofwel uit nieuwsgierigheid, ofwel via een stichting/vereniging uit het netwerk die betrokken is bij een plaatselijke herdenking. Deelname wordt in veel gevallen als bijzonder ervaren. De herdenking heeft bij de meeste deelnemers impact gehad. Ze voelen zich na deelname meer betrokken bij de herdenking en de slachtoffers.

De respondenten die niet meedoen met de herdenking, zeggen dat ze 1) geen connectie voelen met het verhaal van de Tweede Wereldoorlog, 2) het niet eens zijn met de vorm van de herdenking, 3) of op hun eigen manier stilstaan bij de oorlogsslachtoffers en het niet nodig vinden om een herdenkingsactiviteit bij te wonen.

De respondenten die zich niet kunnen vinden in de rituelen vinden dat twee minuten stilte de gebeurtenissen tekort doet. Zij stellen dat je in principe altijd stil moet staan bij het leed in de wereld. Tegelijkertijd spreken ze ook over sociale en morele druk. Als ze in een openbare gelegenheid zijn, of in ieder geval niet thuis, voelen ze zich verplicht om uit respect en eerbied mee te doen. Al zien ze er zelf de meerwaarde niet altijd van in en zouden ze er thuis niet op die manier aandacht aan besteden, toch heeft dit plichtsgevoel zijn uitwerking.

“Ik ken het wel, maar ik heb soms ook het gevoel dat we er niet echt bij horen. Dat die geschiedenis niet van ons is. Je hoort het wel te weten als inwoner van dit land.”

Turkse Nederlander, 23 jaar

5.2 Gevoel van exclusie

Deelname aan herdenkingsactiviteiten hebben de respondenten vaak als positief ervaren. Bij een klein aantal respondenten is er echter sprake van gevoelens van uitsluiting. Twee respondenten die hadden deelgenomen aan een herdenking, hebben aangegeven de herdenking door de vorm als negatief te hebben ervaren. Hoewel beide respondenten de herdenkingsactiviteiten over het algemeen als positief hebben ervaren, geven ze tegelijkertijd aan een bittere nasmaak over te hebben gehouden aan de wijze waarop dingen zijn verlopen.

Zo werd tijdens een herdenkingsactiviteit een video over een in Bosnië omgekomen Nederlandse militair vertoond, waarin Bosniërs (moslims) negatief werden geportretteerd. Dit strookte niet met de kennis die de respondent had met betrekking tot die geschiedenis, waarbij Bosnische moslims veel ellende hebben gekend. Hij kon de boodschap van het filmpje verder ook niet plaatsen en vond die zelfs afbreuk doen aan de essentie van 4 mei, namelijk het gedenken van oorlogsslachtoffers. Ondanks zijn frustratie over dit filmpje, was hij blij dat hij samen met zijn vrouw de activiteit heeft bijgewoond. Hij vindt het belangrijk om in dit soort bijeenkomsten te participeren en daarmee ook (voor)oordelen over de islam en moslims weg te nemen. Dit voorval sterkt hem in zijn voornemen om dit te blijven doen.

De tweede respondent die uitsluiting ervoer was in de tijd dat ze had deelgenomen aan een activiteit bestuurslid van een studentenvereniging die zich voornamelijk richt op studenten met een migratieachtergrond. De studentenvereniging had zelf het idee om deel te nemen aan een herdenkingsactiviteit van het hoger onderwijs in de stad, met als doel om de achterban kennis te laten nemen van 4 mei en de boodschap achter de Dodenherdenking. Deze herdenkingsactiviteit was bedoeld voor de actieve studentenverenigingen binnen de hogeschool en de universiteit. De respondent vertelt dat ze echt moest aftasten hoe ze zich moest gedragen in de overwegend witte en mannelijke omgeving. Samen met de andere bestuursleden had ze een grote drang om te laten zien dat ook zij graag mee

wilden doen. Op dat moment voelden ze echter dat ze nauwelijks werden meegenomen in de herdenking. Ze probeerden vooral zelf in gesprek te gaan met de aanwezigen, maar naar hun beleving was die interesse niet wederzijds. Het voelde voor haar alsof ze werd uitgesloten van die geschiedenis. Met de studentenvereniging hadden ze vaker bijeenkomsten bijgewoond met een soortgelijk publiek; nergens en niet eerder was het gevoel van uitsluiting voor haar zo groot.

Tot slot zagen we een expliciete uiting van uitsluiting gericht tegen een bestuurslid met een Turks-Nederlandse achtergrond van een lokale stichting 4 en 5 mei. Zijn verschijning als bestuurslid werd niet door iedereen gewaardeerd. Aan de andere kant krijgt de respondent van verschillende kanten ook veel bewondering vanwege zijn inzet voor de stichting en het oorlogsverleden van Nederland.

“Er werd gezegd: wat kom jij nou eigenlijk doen? Jij hoort hier niet, dit is een overleg over herdenking en bevrijding voor ons, Nederlanders. Gelukkig hebben we dat overwonnen, maar dat speelt nog wel.”

Turkse Nederlander, bestuurslid lokale stichting 4 en 5 mei, 45 jaar

5.3 Afbakening van de herdenking van oorlogsslachtoffers

In het officiële memorandum voor 4 mei spreekt het Nationaal Comité 4 en 5 mei over de herdenking van Nederlandse oorlogsslachtoffers, burgers en militairen, die in het Koninkrijk der Nederlanden of waar ook ter wereld zijn omgekomen of vermoord sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, in oorlogssituaties en bij vredesoperaties. In onze gesprekken kwam (verbreding van) deze definitie als discussiepunt naar voren. We zien een ander soort dynamiek in de groepsgesprekken ten opzichte van de individuele gesprekken. In de groepsgesprekken nam vaak een van de deelnemers het initiatief om het hierover te hebben, in de individuele interviews werd het onderwerp vaker ingeleid door de gespreksleider zelf. We zien dat de meningen hierover uiteenlopen.

Een kleine meerderheid van de respondenten uit de groepsgesprekken en individuele interviews voelt voor een verbreding van de insteek van de herdenking. Deze respondenten missen de essentie van de Dodenherdenking, zoals nu aan de orde, wanneer deze wordt beperkt tot een selectieve Nederlandse groep. Aanvullend noemen ze dat de verbreding al is ingezet met de herdenking van de Nederlandse militairen en burgers die zijn gevallen na de Tweede Wereldoorlog. Ze zijn van mening dat een verbreding van het universele leed zou helpen om jongeren met een migratieachtergrond erbij te betrekken en daarmee een actuele waarde toe te kennen aan de gebeurtenissen en het leed van toen. Deze aanpak zou zorgen voor herkenning en identificatie, die nodig zijn om aan te sluiten bij de belevingswereld van deze jongeren.

“Waarvoor ik me sterk maak, is het verhaal van oorlog en ellende. Ik probeer dat door te trekken naar vandaag de dag. Er zijn over de hele wereld nog steeds oorlogen. Vaak wordt bevrijding geplaatst in de context van ‘het is de bevrijding van Nederland’. Jongeren die nu in Nederland zijn komen wonen en vluchtelingen hebben vrij recent nog een oorlog meegemaakt. Ellende die mensen meemaken is universeel. Ik betrek bijvoorbeeld mijn dochter als ik de krans leg bij de graven van oorlogsslachtoffers die gevallen zijn in WOII. Als ik er sta, sta ik er universeel. Mijn dochter heeft vriendinnen die niet zo lang geleden zijn gevlucht voor een oorlog. Dat is wat ik wil overbrengen aan de jeugd. Als je als een Nederlander herdenkt dat opa of oma is omgekomen, vind ik het even erg als een opa of oma van iemand met een andere achtergrond is omgekomen.”

Turks-Nederlandse vader, 45 jaar

Daarnaast zien we dat een minderheid van de respondenten kritisch staat tegenover de verbreding van de definitie. Vier respondenten uit de individuele interviews en verschillende respondenten uit de groepsgesprekken zijn heel stellig dat er niets moet worden veranderd aan de Dodenherdenking. Ze waarschuwen voor versnippering, voor afbreuk aan een nationaal moment, of vinden dat je de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog tekort doet als je ook andere slachtoffers erbij gaat betrekken. Het gevoel dat de herdenking intact moet worden gelaten lijkt te leven bij respondenten met zowel een Marokkaanse achtergrond als een Turkse achtergrond. Als oplossing zien ze graag een andere dag benoemd worden die bedoeld is voor alle andere oorlogsslachtoffers.

“Het breder definiëren van de herdenking kan er inderdaad voor zorgen dat mensen zich meer betrokken voelen. Het nadeel is dan wel dat 4 mei zijn identiteit kwijtraakt. Misschien dat er een tweede herdenkingsdag komt voor de herdenking van alle slachtoffers. Dit kan een alternatief bieden.”

Turkse Nederlander, 27 jaar

“Als je iedereen herdenkt, dan weet je niet meer waarover het gaat.”

Marokkaans-Nederlandse Mbo-studente, 19 jaar

De ervaringsdeskundigen die we hebben gesproken merken verder op dat mensen vooral komen om de boodschap van 4 mei. We leven nu in vrijheid, maar is die vrijheid vanzelfsprekend? De boodschap is dat we dit met z'n allen moeten bewaken.

Plaatselijke comités geven een eigen invulling aan de herdenkingen. Het vertrekpunt zijn de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, maar door voorbeelden te geven van leed in andere delen van de wereld probeert men tijdens de herdenking accenten te leggen die herkenbaar zijn voor burgers van verschillende komaf. Dit zien we terug in Gouda en in de Utrechtse wijk Hoograven.

“We trekken vanaf WOII al een lijn om ook andere slachtoffers te herdenken dan enkel de slachtoffers in de Tweede Wereldoorlog. Bijvoorbeeld de Nederlandse militairen die zijn gesneuveld tijdens (vredes)missies. De basis blijft wel het herdenken van de slachtoffers van WOII. Maar om de jongeren aan te spreken moet je ook kijken naar de wereld om je heen. Ik zeg altijd: het lijkt zo ver weg, maar het is eigenlijk dichtbij. Kijk naar het vluchtelingenvraagstuk. De mensen die vluchten hebben die vrijheid niet, ze moeten huis en haard verlaten. Voor mij is het vanzelfsprekend om die link te leggen. Het gaat om mensenrechten zoals deze in internationale verdragen zijn opgetekend. De wereld om ons heen maakt het noodzakelijk om die lijn door te trekken naar het heden.”

Voorzitter (Nederlandse achtergrond) van de stichting 4 en 5 mei Gouda, 65+ jaar

6 Beleving van en betrokkenheid bij 5 mei

Op 5 mei viert Nederland haar vrijheid. De viering vindt plaats naar aanleiding van de bevrijding van de Duitse bezetting in 1945. Hierdoor kwam in Nederland een eind aan de Tweede Wereldoorlog. Vijf mei is aangewezen als een nationale feestdag en overal in het land vinden festiviteiten plaats. In dit hoofdstuk staat de vraag centraal hoe de tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders 5 mei ervaren. Hoe ziet hun betrokkenheid eruit? Wat zijn beweegredenen om al dan niet deel te nemen aan de viering? Aan de hand van de individuele gesprekken en de groepsinterviews proberen we deze vragen te beantwoorden.

6.1 Kennis

Ten opzichte van de kennis over de Dodenherdenking lijkt de kennis over Bevrijdingsdag bij Nederlanders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond groter. De meeste respondenten weten dat 5 mei voor Bevrijdingsdag staat en leggen daarbij ook de koppeling met het einde van de Tweede Wereldoorlog voor Nederland. De meeste respondenten weten eveneens dat er festivals worden gehouden om de Nederlandse bevrijding te vieren, en ook de vrijheid in brede zin. Toch zien veel respondenten Bevrijdingsdag als een gewone vrije dag, waarbij de achterliggende gedachte voor hen onduidelijk is. Zoals eerder geconstateerd, wordt in de thuissituatie nauwelijks gesproken over deze dag. Ook hier lijken vooral jongeren onder de 20 jaar minder van het onderwerp af te weten.

“Mijn ouders vragen zelfs aan mij waarom ik opeens vrij ben. Zij weten het dus ook niet.”

Marokkaans-Nederlandse scholier, 17 jaar

6.2 Deelname

De meerderheid van de Turkse en Marokkaanse Nederlanders zegt ooit te hebben deelgenomen aan een activiteit in relatie tot Bevrijdingsdag. Vaak was dit een festival. Zij bezochten een festival uit nieuwsgierigheid of omdat het thema vrijheid hen aansprak.

“We waren eigenlijk wel benieuwd hoe Bevrijdingsdag gevierd wordt en bezochten toen een festival.”

Turkse Nederlander, 27 jaar

6.2.1 Sociale omgeving

De sociale omgeving lijkt bij deelname aan Bevrijdingsdag een grote rol te spelen. In de omgeving van onze respondenten zijn er vaak maar weinig mensen die naar een Bevrijdingsfestival gaan. Zij zijn om die reden ook zelf minder geneigd om een festival te bezoeken. Respondenten die in het dagelijks leven wel vaker naar feesten of festivals gaan, vinden de muziek op de festivals niet altijd aansluiten.

“Ik ben zelf nog nooit naar een Bevrijdingsfestival geweest. Ik ken mensen die weleens zijn geweest, maar in mijn omgeving is het niet echt een jaarlijks ding.”

Marokkaanse Nederlander, 22 jaar

“Ik ga weleens met vrienden naar feesten, maar nog nooit naar een vrijheidsfestival. Het speelt niet in mijn vriendenkring. Muziek moet ook wel aansluiten. Ik heb het beeld dat er vooral Nederlandstalige muziek wordt gedraaid. Ik hou meer van house of artiesten zoals Broederliefde en Boef.”

Turkse Nederlander, 17 jaar

6.2.2 Combinatie van herdenken en vieren

Een aantal respondenten noemt verder als drempel de snelle overgang van verdriet (Dodenherdenking) naar vreugde (Bevrijdingsdag). Bevrijdingsdag vinden zij afbreuk doen aan het oprechte en empathische gevoel van medeleven waarnaar gestreefd wordt tijdens de Dodenherdenking. Het feit dat deze switch zo snel wordt gemaakt, geeft hen de indruk dat men de oorlogsslachtoffers niet serieus genoeg neemt. Dit zijn overigens respondenten die niet eerder hebben deelgenomen aan een activiteit op Bevrijdingsdag.

“De ene dag is er nog sprake van rouwen en treuren en de dag erna zijn mensen alweer aan het feesten op de festivals. Dat vind ik raar.”

Marokkaanse Nederlander, 17 jaar

“Het is natuurlijk ook de opvoeding in een andere cultuur. Bijvoorbeeld dat men vandaag gaat herdenken en morgen zuipen. Dat is een andere manier van omgaan met de oorlog. Je hoort er respect voor te hebben, het is normaal voor veel Nederlanders, maar het is een andere cultuur. In Nederland is dat misschien normaal, in Turkije zou dat wel heel gek zijn.”

Turkse Nederlander, 23 jaar

6.3 Ervaringen

Van de respondenten die in het verleden aan een Bevrijdingsfestival hebben deelgenomen, is een enkeling overwegend positief over het bezoek. Ze noemen daarbij het belang van het vieren van vrijheid en de gezellige sfeer op de festivals. Daarbij wordt opgemerkt dat de etnisch-culturele diversiteit onder de bezoekers laag was.

“Daar waar de Dodenherdenking heel pijnlijk is, vind ik Bevrijdingsdag juist voor ons belangrijk om onze vrijheid te beseffen. Het is mooi dat we eerst onze pijn met elkaar delen tijdens de Dodenherdenking, maar daarna gelijk een dag van vreugde met elkaar delen.”

Turkse Nederlander, 19 jaar

“De eerste keer met vriendinnen heb ik dit ervaren als een toffe manier om vrijheid te vieren. We gingen op een gegeven moment jaarlijks naar een vrijheidsfestival. Eigenlijk waren er verder geen Marokkaanse vriendinnen die meegingen.”

Marokkaans-Nederlandse studente, 21 jaar

6.3.1 Redenen om niet (meer) deel te nemen aan festivals

De meeste respondenten uit zowel de individuele gesprekken als de groeps gesprekken die in het verleden een activiteit hebben bezocht, vonden de activiteiten enigszins leuk, maar gaven aan geen behoefte te hebben om van het bezoek een jaarlijkse traditie te maken. Hoewel dus de meerderheid van de Turkse en Marokkaanse Nederlanders ooit een Bevrijdingsfestival heeft bezocht, doen zij dat nu niet meer. De respondenten noemen daar twee redenen voor. Ze vinden ten eerste de connectie van de activiteiten met vrijheid en de geschiedenis te mager, en ten tweede voelen ze zich niet thuis in de festivalsfeer.

Wat het eerste argument betreft hebben de respondenten het idee dat bezoekers van het festival louter feest willen vieren, in plaats van dat ze stilstaan bij thema's als vrijheid en oorlog. Ze missen de diepgang.

“Het heeft eigenlijk niet veel met 5 mei te maken. Er is geen parade van het leger of zo. De connectie met de geschiedenis heb ik niet gezien.”

Turkse Nederlander, 29 jaar

Bij het tweede argument wijst een deel op het gedrag van de bezoekers en het overheersende alcoholgebruik tijdens de festivals. Turkse en Marokkaanse Nederlanders die geen festival hebben bezocht, herkennen het beeld dat de festivals draaien om feesten en lol. Zijzelf en anderen vinden dit niet passen binnen de islamitische levenswijze; dit houdt hen en mogelijk ook anderen weg bij de festivals.

6.3.2 Bevrijdingsdag meegeven aan de eigen kinderen?

Veel respondenten kiezen ervoor om (later) de betekenis van 5 mei en Bevrijdingsdag mee te geven aan hun kinderen, ook hier voornamelijk beredeneerd vanuit het principe dat je als Nederlandse burger kennis moet hebben over deze historische dag. Een dergelijke actieve overdracht geldt echter niet voor de Bevrijdingsfestivals.

“Het is tof dat op deze manier vrijheid wordt gevierd. Maar vanuit mijn islamitische waarden zou ik niet meer deelnemen aan een festival en in deze vorm hoef ik dat ook niet mee te geven aan mijn kinderen. Wel hoe belangrijk 5 mei is voor Nederland. Aan de andere kant kan ik me wel goed voorstellen dat het vooral voor de niet-moslims een leuke en positieve manier van vieren is.”

Marokkaans-Nederlandse studente, 21 jaar

6.3.3 Inclusiviteit van de festivals

Dezelfde opvatting zien we ook terug bij de groeps gesprekken met ouders. Zij vinden het belangrijk dat de kinderen kennis hebben van Bevrijdingsdag, maar zijn van mening dat de manier waarop de vrijheid nu wordt gevierd op afstand staat van hun leefwereld. Ze zouden graag zien dat de focus op de betekenis van vrijheid komt te liggen. Als ze naar de festivals kijken, vinden ze die weinig inclusief. De viering wordt als eenzijdig ervaren. Bij het groeps gesprek met de moeders nam ook een Surinaams-Nederlandse moeder deel aan het gesprek. Zij vertelde dat ze een keer een vrijheidsfestival had bezocht omdat er een Surinaamse artiest zou optreden. Over het algemeen vinden de respondenten dat de artiesten niet geschikt zijn voor een publiek met een migratieachtergrond. Voor ouders is het verder niet altijd duidelijk of er andere passende activiteiten in de wijk worden georganiseerd.

7 Conclusies en aanbevelingen

Dit onderzoek schetst een breed beeld van de denk- en belevingswereld van tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders en hun betrokkenheid bij het Nederlandse oorlogsverleden en 4 en 5 mei. Wij geven aan op welke punten de respondenten op hoofdlijnen brede overeenstemming hebben en op welke punten verschillen van mening bestaan.

In dit hoofdstuk beschrijven we de belangrijkste conclusies en geven we antwoorden op de onderzoeksvragen die we in de onderstaande drie clusters hebben onderverdeeld. We doen samen met de slotconclusie een aantal aanbevelingen om de betrokkenheid van tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders bij 4 en 5 mei te vergroten.

De betekenis van de Tweede Wereldoorlog en 4 en 5 mei:

- Hebben de groepen interesse in de Tweede Wereldoorlog en de daarmee samenhangende thema's, zoals de Bevrijding en vrijheid? Waar komt de interesse vandaan?
- Welke associaties hebben Turkse en Marokkaanse Nederlanders bij 4 en 5 mei?
- Kennen deze groepen een herdenkingstraditie vanuit het land van herkomst of vanuit de religieuze achtergrond? Wat heeft men van ouders/grootouders meegerekregen aan feestdagen en herdenkingen?
- Wat weten deze groepen over 4 en 5 mei? Waar komt deze kennis vandaan?
- Welke betekenis kennen deze groepen toe aan 4 en 5 mei?

De betrokkenheid bij 4 en 5 mei:

- Hoe ziet de betrokkenheid eruit?
- Hoe worden 4 en 5 mei ervaren wanneer er sprake is van deelname? Is er sprake van uitsluitingsmechanismen?
- Wat zijn beweegredenen om al dan niet deel te nemen aan een herdenking of viering? Welke drempels zijn er te onderscheiden om niet deel te nemen en wat zijn de triggerfactoren om juist wel deel te nemen?

De betrokkenheid vergroten:

- Wat is er nodig om de betrokkenheid en inclusie van tweede en derde generatie Marokkaanse en Turkse Nederlanders te vergroten? En hoe kan de al aanwezige betrokkenheid worden vergroot?

7.1 De betekenis van WOII en 4 en 5 mei

7.1.1 Vrijheid

Voor de meeste respondenten betekent 'vrijheid' vooral persoonlijke vrijheid, de vrijheid om eigen keuzes te kunnen maken. De vrijheid ook dat je je mening kunt geven en dingen kunt doen die voor jou belangrijk zijn, zonder dat je de ander kwetst of beperkt. Niet onbegrensd dus, want je moet ook rekening houden met anderen. De wet en constitutie geven daarvoor de kaders aan, voor sommigen gelden ook de religieuze kaders. De tweede en derde generatie Nederlanders met een Turkse of Marokkaanse achtergrond vinden de vrijheid in Nederland prettig. Het is fijn dat je bezig kunt zijn met je eigen cultuur of niet en dat er ruimte is voor iedereen. De respondenten zien Nederland als een stabiel land en

tonen zich bewust van de vrijheid die hier heerst. Slechts een kleine minderheid brengt het begrip 'vrijheid' in verband met de bevrijding na de oorlog.

7.1.2 Interesse in de Tweede wereldoorlog

Er is bij ongeveer de helft van de respondenten enige interesse in de geschiedenis rond de Tweede Wereldoorlog. De kennis is veelal beperkt. De respondenten in steden als Rotterdam weten er iets meer van omdat de gevolgen van de oorlog voor hun stad nog zichtbaar zijn. De andere helft toont hier minder interesse voor. Vrijwel iedereen vindt het belangrijk dat hun kinderen (later) het nodige van deze geschiedenis meekrijgen en zich daarvan bewust worden. Ook de respondenten die dit verleden zelf niet interessant vinden willen dit meegeven, volgens het principe dat je dit verleden als inwoner en burger van Nederland hoort te kennen. Er bestaat binnen deze groepen ook kritiek op de aandacht die voor dit verleden bestaat. De Tweede Wereldoorlog ligt in het verleden en krijgt volgens sommigen disproportioneel veel aandacht, terwijl aan huidige oorlogen en ellende relatief veel minder aandacht wordt besteed. De groep die deze kritiek uit is relatief klein. Daarnaast vinden sommige respondenten het onderwijs over de Tweede Wereldoorlog juist te eenzijdig gericht op de Nederlandse situatie en de Holocaust. Een meer internationaal perspectief zou beter bij hen aanslaan, met bijvoorbeeld ook aandacht voor de totstandkoming na de oorlog van de Joodse staat in Palestina.

7.1.3 Kennis over en belangstelling voor 4 en 5 mei

Bevrijdingsdag op 5 mei is bij veel jongeren bekender dan 4 mei. Ongeveer de helft van de respondenten weet min of meer wat de Dodenherdenking inhoudt. Daartegenover staat dat vrijwel iedereen bekend is met Bevrijdingsdag. Mogelijk speelt de vrije dag in het onderwijs op 5 mei hierin een rol. Hierbij moeten we opmerken dat de algemene lijn is dat jongeren onder de twintig jaar over weinig kennis beschikken, zowel over de Dodenherdenking als over Bevrijdingsdag. De kennis en inzichten die jongeren over het oorlogsverleden hebben, krijgen ze nauwelijks vanuit huis mee, wel vanuit school, waar er vaak op verschillende manieren aandacht aan is besteed. Hoewel de meeste respondenten wel

iets weten over de Tweede Wereldoorlog en over 4 en 5 mei, vermelden ze tegelijkertijd dat er weinig is blijven hangen. Zij vinden dat het onderwijs meer aandacht aan dit thema zou mogen geven op een meer indringende wijze, met persoonlijke verhalen en inspelend op het gevoel.

7.2 De betrokkenheid bij 4 en 5 mei

7.2.1 De betrokkenheid bij de 4 mei-herdenking

Van de 65 respondenten met een Marokkaanse of Turkse achtergrond heeft ongeveer een kwart in het verleden deelgenomen aan een (openbare) 4 mei-herdenking. Deze respondenten geven aan dat dit een goed moment is om stil te staan bij wat er is gebeurd en om lessen te trekken uit het verleden. Sommigen participeerden uit nieuwsgierigheid, een enkeling vanuit het idee om te laten zien dat zij als burgers en als moslim onderdeel zijn van de Nederlandse samenleving. Dit kan bijdragen aan de verbinding, hopen ze. De persoonlijke verhalen op de herdenkingsactiviteit maakten veel indruk. Degenen die deelnamen voelden zich daarna meer betrokken. Een klein aantal respondenten had een negatieve ervaring. Ze voelden zich niet thuis of waren het niet eens met de boodschap die werd uitgedragen. De meeste respondenten zeggen desgevraagd de traditie van 4 mei door te willen geven aan hun kinderen. Niet zozeer als een moment van nationaal verdriet, maar vanuit het opvoedingsideaal dat iedereen, dus ook zichzelf, de verantwoordelijkheid dragen om oorlog, ellende en onrechtvaardigheid te voorkomen. Enkelens geven aan dat de betrokkenheid bij deze Nederlandse geschiedenis en traditie van herdenken negatief beïnvloed wordt door de bejegening van migrantengroepen/moslims in Nederland. In hun ogen zou de betrokkenheid groter zijn wanneer deze groepen in Nederland gelijke kansen krijgen.

7.2.2 De betrokkenheid bij de 5 mei-viering

Een aanzienlijke meerderheid van onze respondenten weet dat 5 mei staat voor Bevrijdingsdag en het einde van de Tweede Wereldoorlog. Velen doen echter weinig met de

viering van de vrijheid op 5 mei. Een kleine minderheid ziet 5 mei als een moment van vrijheid, om te reflecteren op eigen handelen en op de samenleving waarin we leven. Een groot aantal respondenten mist de geschiedenis en de sociale context en ervaart daarom een afstand. Ze kennen de Bevrijdingsfestivals, maar ze voelen zich niet betrokken. De respondenten die eerder hebben deelgenomen aan een festival doen dat nu niet meer. Voor veel jongeren is het gewoon een dag vrij van school; ze staan nauwelijks stil bij de betekenis van deze dag. Dit beeld hebben veel respondenten ook van hun leeftijdgenoten met een Nederlandse achtergrond. In hun beleving gaan veel vrienden of collega's die deze festivals bijwonen voornamelijk om te feesten. Ze hebben het idee dat op de feesten maar weinig naar voren komt waar het echt om gaat: de vrijheid. Ze missen daarbij de essentie en de boodschap die inherent dienen te zijn aan die dag. Bovendien vormt de grote rol die alcohol op de festivals speelt voor de meer religieuze jongeren een drempel om zelf te gaan. Verder wordt de combinatie van herdenken en vieren niet altijd begrepen. Het herdenken van de doden zit in hun beleving te dicht op de viering. Het merendeel van de respondenten wil echter wel dat hun kinderen 5 mei meekrijgen. Net als bij 4 mei vindt ook hier de meerderheid dat de volgende generaties moeten leren dat er inspanning nodig is om vrede en vrijheid te handhaven en dat de verantwoordelijkheid daarvoor en betrokkenheid daarbij dienen te worden gestimuleerd.

7.3 Slotwoord en aanbevelingen

Onze bevindingen laten in de eerste plaats zien dat er sprake is van pluriformiteit in opvattingen en handelen onder tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders als het gaat om 4 en 5 mei. Met dit onderzoek hebben we getracht deze verscheidenheid aan zienswijzen en perspectieven omtrent de beleving en betrokkenheid van de tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders in kaart te brengen.

Op basis van onze gesprekken kunnen we stellen dat het idee achter 4 en 5 mei door vrijwel iedereen wordt gewaardeerd. De respondenten denken hierbij aan het gezamenlijk herdenken van de oorlogsslachtoffers, het stilstaan bij de offers die in het verleden zijn

gebracht voor de vrijheid die we momenteel in Nederland genieten, en het stilstaan bij het feit dat we niet onder bezetting leven. Een belangrijke voorwaarde hiervoor is echter kennis van het oorlogsverleden. Deze kennis bereikt deze groepen vrijwel uitsluitend via het onderwijs. Slechts een enkeling heeft deze geschiedenis in geringe mate van huis uit meegekregen. De respondenten vinden dat zij op school eigenlijk maar weinig diepgaand les over de Tweede Wereldoorlog hebben gehad. In de overdracht ontbrak het vooral aan persoonlijke en intrigerende verhalen.

Hoewel de ellende en het leed van de oorlogsslachtoffers worden herkend en erkend, is de directe betrokkenheid in de vorm van deelname aan herdenkingsactiviteiten gering. Ongeveer een kwart van de respondenten zegt op 4 mei in een bepaalde vorm mee te hebben gedaan aan de herdenking. De meerderheid zegt wel eens te hebben deelgenomen aan activiteiten op 5 mei. Het enthousiasme voor festivals is momenteel met name onder de groep waarvoor religie belangrijk is niet groot. Zij zien vooral het feesten van jongeren met muziek en veel drank. Dat spreekt hen niet aan. Turkse en Marokkaanse Nederlanders lijken een grotere emotionele connectie te voelen met de Dodenherdenking dan met Bevrijdingsdag, ondanks het gegeven dat 5 mei bekender is dan 4 mei en deelname eraan in het verleden groter was.

De tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders denken verschillend over het vergroten van de betrokkenheid bij 4 en 5 mei. Een deel redeneert principieel: we moeten als inwoner van Nederland kennis hebben over het oorlogsverleden van Nederland, als ijkpunt in de vaderlandse geschiedenis. Een ander deel van de respondenten vindt dat de betrokkenheid van Turkse en Marokkaanse Nederlanders niet per se groter hoeft te zijn, beredeneerd vanuit de vrijheid om daar zelf keuzes in te maken.

7.3.1 Brug naar de belevingswereld

De meerderheid van de respondenten denkt dat de betrokkenheid bij 4 en 5 mei groter kan worden als een brug wordt geslagen naar de belevingswereld van de nieuwe generatie

Turkse en Marokkaanse Nederlanders. Dat kan bijvoorbeeld door het verleden duidelijker aan het heden en de toekomst te koppelen, bijvoorbeeld door hedendaagse oorlogsslachtoffers mee te nemen in de herdenking.

Het verbreden van de herdenking naar andere oorlogsslachtoffers wordt niet door iedereen als wenselijk beschouwd. Ongeveer een derde van de respondenten vindt dat er niet aan de Nederlandse traditie van de herdenking op 4 mei moet worden gesleuteld. De focus moet wat hen betreft blijven liggen op de Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse slachtoffers. Deze groep waarschuwt voor versnippering, voor afbreuk aan een nationaal moment, of vindt dat je de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog tekort doet als je er ook andere slachtoffers bij betreft.

Daar waar mogelijk zouden 4 en 5 mei moeten worden verbonden met het verleden van het herkomstland. Om deze reden noemen meerdere, vooral Marokkaans-Nederlandse respondenten, dat het goed zou zijn om bekender te maken dat ook Marokkaanse soldaten in de Tweede Wereldoorlog met de geallieerden hebben meegevochten om Europa te bevrijden.

7.3.2 Aanbevelingen

Op grond van het bovenstaande komen we tot drie aanbevelingen die wij hieronder nader toelichten.

1. Geef vanuit het onderwijs het verleden meer aandacht met persoonlijke verhalen.
2. Verbind de herdenking op 4 mei aan de internationale, actuele context.
3. Zorg op Bevrijdingsdag voor een aansprekend en gericht aanbod.

1. Geef vanuit het onderwijs het verleden meer aandacht met persoonlijke verhalen

Omdat de kennis over en betrokkenheid bij 4 en 5 mei niet via de familie op de jongeren wordt overgedragen, is de rol van het onderwijs van essentieel belang voor deze groepen.

Daarom noemt de meerderheid van de respondenten het versterken van de rol van het onderwijs. Tijdens lessen zou meer diepgaand aandacht moeten worden geschonken aan de Tweede Wereldoorlog, en aan de reden waarom op 4 mei de doden worden herdacht en op 5 mei de vrijheid wordt gevierd. De lesstof zou meer impact hebben als het levendiger wordt gebracht. Persoonlijke verhalen van mensen die het hebben meegemaakt maken daarbij de meeste indruk. Dat kan ook door het tonen van eigentijdse kwaliteitsfilmpjes. Er zijn in Turkse en Marokkaanse kring weinig verhalen over dit thema, dus de persoonlijke overdracht moet vanuit het onderwijs komen. De school kan ook de ouders informeren.

Door tijdens de lessen over de Tweede Wereldoorlog een direct verband te leggen met het heden en de toekomst, bestaat de mogelijkheid dat het onderwijs jongeren meer zal aanspreken. Dit vergroot de betrokkenheid door de oorlog van toen met huidige oorlogen te vergelijken. Eén en ander kan gevisualiseerd worden door bijvoorbeeld niet alleen een voormalig concentratiekamp te bezoeken, maar ook een vluchtelingenopvang.

Aanbevelingen:

- Besteed in het onderwijs meer aandacht aan de achtergronden van 4 en 5 mei en zorg voor een aansprekend eigentijds aanbod met videofragmenten van persoonlijke verhalen van mensen die de Tweede Wereldoorlog hebben meegemaakt.
- Ga in op het internationale perspectief van de oorlog en de nasleep van het conflict, zoals het ontstaan van de staat Israël en de Palestijnse kwestie. Maak inzichtelijk waarom dit tot op de dag van vandaag van grote invloed is op de situatie in het Midden-Oosten en de wereldpolitiek.
- Gebruik het oorlogsverleden van Nederland als vertrekpunt, maar leg tegelijkertijd ook het verband met oorlogen in het heden. Laat leerlingen met diverse achtergronden zelf vergelijkingen maken en zoeken naar hun betrokkenheid bij 4 en 5 mei. Laat hen zelf ideeën uitwerken over hoe de betrokkenheid kan worden vergroot vanuit hun eigen belevingswereld.
- Werk met heldere boodschappen en verhalen van rolmodellen, indien mogelijk met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Werk via social media-kanalen en andere moderne vormen van communicatie, die het belang van herdenken uitleggen en

benadrukken hoe waardevol vrijheid is voor iedereen, dus ook voor de jongeren zelf, omdat ze deel uitmaken van de Nederlandse samenleving.

2. Verbind de herdenking op 4 mei aan de internationale, actuele context

De respondenten die wel eens bij een 4 mei-herdenking zijn geweest, geven aan dat hun betrokkenheid hierdoor groter werd, hoewel er in enkele gevallen sprake was van uitsluitingsmechanismen. In die gevallen voelden de respondenten zich niet welkom bij een herdenkingsplechtigheid.

Het is een uitdaging om bij de herdenking recht te doen aan de tradities en tegelijkertijd ruimte te bieden aan groepen met een migratieachtergrond, ook gezien de polariserende sfeer waarin maatschappelijke debatten vandaag de dag worden gevoerd. Er is geen tot weinig gedeeld verleden, maar het herdenken van slachtoffers van oorlogsgeweld is voor iedereen herkenbaar.

De betrokkenheid bij de herdenking van slachtoffers zal groter worden onder een belangrijk deel van de jongeren met een Turkse of Marokkaanse achtergrond als ook een relatie met andere slachtoffers van oorlog wordt gelegd. Daarbij moet expliciet worden uitgelegd waarom vrijheid in alle maatschappelijke omstandigheden onderhoud vraagt en nooit vanzelfsprekend is.

Turkse en Marokkaanse Nederlanders zouden meer uitgedaagd kunnen worden om zelf initiatieven te nemen om de herdenking op hun eigen wijze te organiseren. Op deze manier kan worden gezocht naar manieren waarop het niet alleen Nederlanders aanspreekt die al generaties lang hier wonen, maar alle Nederlanders.

Aanbevelingen:

- Houd de traditionele herdenking op 4 mei in stand met als basis de oorlogsslachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog, maar leg nadrukkelijker een verband tussen het

verleden en oorlogsslachtoffers in het heden en andere oorlogssituaties. Nodig hierbij expliciet ook mensen met een migratie- of vluchtachtergrond uit.

- De emotionele verbondenheid kan worden vergroot door in te zetten op herkenning en identificatie, bijvoorbeeld door middel van verhalen uit de lokale of regionale leefomgeving.
- Benader gericht organisaties van Turkse of Marokkaanse Nederlanders om hen te stimuleren op hun eigen wijze een herdenkingsbijeenkomst te organiseren op 4 mei, waarbij ze een verband leggen tussen de slachtoffers in de Tweede Wereldoorlog en slachtoffers van andere oorlogen.

3. Zorg op Bevrijdingsdag voor een aansprekend en gericht aanbod

De viering van Bevrijdingsdag zou beter kunnen aansluiten bij de belevingswereld van Turkse en Marokkaanse Nederlanders door op festivals meer eigentijdse educatie te verzorgen over de inhoudelijke boodschap en daarnaast artiesten te boeken die hen aanspreken. Door minder de nadruk te leggen op feesten, alcohol en uitgaan en meer op bij elkaar komen, eten en een inhoudelijke dialoog, kan de betrokkenheid van Turkse en Marokkaanse Nederlanders bij Bevrijdingsdag worden versterkt.

Daarnaast zouden er ook bijeenkomsten georganiseerd kunnen worden op 5 mei die het 'wij-gevoel' kunnen versterken. In deze tijden van toenemende polarisatie kan het stilstaan bij de vrijheid die wij in Nederland met elkaar delen een gevoel van verbondenheid versterken.

Aanbevelingen:

- Zorg in de programmering en de vormgeving van Bevrijdingsfestivals of -feesten voor een betere aansluiting bij de belevingswereld van Turkse en Marokkaanse Nederlanders.
- Geef meer ruimte aan educatie en het uitdragen van de inhoudelijke boodschap en maatschappelijke dialoog, bijvoorbeeld in de vorm van exposities of theatervoorstellingen. Benut bij de communicatie sociale media-kanalen en influencers die dichtbij de leefwereld van jongeren staan.

- Organiseer gezamenlijk, parallel aan de Bevrijdingsfestivals of -feesten, specifieke educatieve en feestelijke bijeenkomsten die een verdieping van het begrip 'vrijheid' beogen en uitdragen dat vrijheid geen vanzelfsprekendheid is. Zorg dat het programma de jongeren aanspreekt.
- Organiseer bijeenkomsten voor een publiek met zeer diverse achtergronden om samen de vrijheid te vieren. Zorg ervoor dat vooral de overeenkomsten benadrukt worden en niet de verschillen. Op deze bijeenkomsten kunnen vluchtelingen bijvoorbeeld vertellen hoe zij de vrijheid in Nederland ervaren. Deze bijeenkomsten kunnen bijdragen aan het bewustzijn dat het op negatieve wijze benadrukken van verschillen al menige oorlog heeft veroorzaakt. Ze kunnen uitdragen dat wij voor de uitdaging staan om, ondanks alle verschillen, vooral de overeenkomsten te blijven zien. Dit betekent niet dat de verschillen zouden moeten worden genegeerd, maar dat iedereen juist respectvol met elkaar dient om te gaan, geheel in de geest van 4 en 5 mei.

8 Literatuur

Coopmans, M., Jaspers, E. & Lubbers, M. (2015). National day participation among immigrants in the Netherlands: the role of familiarity with commemorating and celebrating. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 42:12, 1925-1940.

Coopmans, M., Lubbers, M. & Meuleman, R. (2016). To whom do national days matter? A comparison of national belonging across generations and ethnic groups in the Netherlands. *Ethnic and Racial Studies*, 38:12, 2037-2054.

Dchar, N. (2017). *Wat heb ik te vieren?* Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.

Regt, S. de, Lippe, T. van der & Jaspers, E. (2014). *De invloed van historische gebeurtenissen op attitudes over vrijheid. Een test van de critical years hypothese*. Dag van de Sociologie, 28 mei, 2014, Antwerpen, België.

Verhue, D. Koenen, B. & Tilanus, A. (2017). *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2017. Beleving, houding en draagvlak ten aanzien van 4 en 5 mei*. Amsterdam: Kantar Public.

9 Appendix

Bijlage 1 Topiclijst interviews

Persoonlijke gegevens

Leeftijd, studieachtergrond, woonplaats, geboorteplaats en evt hoe lang in NL, etnische/culturele achtergrond en religie.

Vragen met een brede focus (4 en 5 mei niet noemen)

1. a. Onder vrijheid kunnen mensen verschillende dingen verstaan. Wat betekent vrijheid voor jou?
b. Vier jij die vrijheid? Zo ja, hoe?

<Vraag door naar tradities of rituelen>

2. a. In hoeverre ben je geïnteresseerd in de Tweede Wereldoorlog (algemeen)?
b. In hoeverre ben je geïnteresseerd in de WOII-geschiedenis en bevrijding van Nederland (specifiek)?
c. Zo ja, waar komt deze interesse vandaan? Zo nee, is er een specifieke reden

waarom je niet geïnteresseerd bent?

<Bij desinteresse vraag door of dat voor geschiedenis over het algemeen geldt. Andere geschiedenis, bv van het herkomstland of religie wel interessant? Waarom?>

3. Heb je vanuit je opvoeding herdenkingen of feestdagen meegekregen? Wat vanuit thuis en wat vanuit school? Heb je school en thuis in dit opzicht anders ervaren (verschillende werelden)? De een belangrijker dan de ander?

<Vraag bij stilte door naar de Turkse/Marokkaanse of islamitische feestdagen en/of herdenkingen. Ook sinterklaas, kerst of andere Nederlandse feestdagen>

Vragen gericht op 4 en 5 mei (beide dagen constant afzonderlijk van elkaar vragen)

4. Wat weet je over 4/5 mei? Wat zijn je associaties? Waar komen deze (kennis en associaties) vandaan?

<Laat blijken dat je deze vraag uit nieuwsgierigheid stelt, niet om de ander te toetsen op zijn of haar kennis. 4 en 5 mei afzonderlijk van elkaar vragen>

5. a. Hoe belangrijk is 4 mei voor jou? En 5 mei? Welke emoties roepen deze dagen bij je op?
b. Neem je deel aan herdenkingsactiviteiten op 4 mei? En aan activiteiten rondom viering op 5 mei? Wat zijn daarbij je motivaties? Dus waarom wel/niet betrokken?

- c. Zou je de dodenherdenking en/of de 5 mei viering van huis uit mee willen geven aan jouw kinderen? Waarom wel/niet?

<Mogelijke categorieën: geen belang – onverschillig – belangrijk – participatie aan rituelen en of evenementen>

6. Voel je je betrokken bij de 4 mei-herdenking? Het gaat nu alleen om de Nederlandse slachtoffers. Maakt dat uit voor je betrokkenheid? Als het om meer groepen slachtoffers van oorlogsgeweld zou gaan, zou je je dan meer betrokken voelen? Zou je willen dat dit in de toekomst breder wordt gedefinieerd?

<Noem hier eventueel de discussie #geen4meivoorme en de wens om overleden vluchtelingen te betrekken>

7. Op 5 mei wordt de Bevrijding van Nederland gevierd. Er wordt stil gestaan bij het gegeven dat Nederland sindsdien in vrijheid leeft. Op veel plekken vinden festiviteiten plaats, zoals Bevrijdingsfestivals. Wat vind je hiervan?

8. Wanneer de respondent in het verleden heeft deelgenomen aan activiteit zoals dodenherdenking, 5 mei activiteiten of Bevrijdingsfestival: hoe heb je de activiteit(en) ervaren/hoe ervaar je deze activiteit(en)?

9. Bij een sterke connectie met 4 en 5 mei: wat is er nodig om de betrokkenheid van jongeren te vergroten? En hoe kan die betrokkenheid worden vergroot? Wat zal hen aanspreken? Wie kan wat doen?

<Vraag afzonderlijk naar de dodenherdenking en de Bevrijdingsdag>

10. Bij een zwakke connectie met 4 en 5 mei: Het Nationaal Comité wenst de betrokkenheid van jongeren te vergroten m.b.t. 4 en 5 mei. Wanneer zou jij wel meedoen met 4 en 5 mei? Vind jij het belangrijk dat de betrokkenheid van jongeren wordt gestimuleerd bij 4 en 5 mei? Waarom wel, waarom niet? En hoe zou eventueel deze betrokkenheid kunnen worden vergroot? Wie kan wat doen?

<Vraag afzonderlijk naar de dodenherdenking en de Bevrijdingsdag>

Kader voor de interviewer

Een aantal in te zetten actualiteiten rondom het vraagstuk:

- Een groep Marokkaans-Nederlandse jongeren vernielen kransen van de dodenherdenking en roepen antisemitische leuzen in 2003.
- Marokkaanse soldaten hebben bijgedragen aan de overwinning op de Nazi's op andere Europese fronten.
- Conflict Palestina – Israël en de mogelijke uitwerking ervan op de beleving van jongeren m.bt. de Dodenherdenking. Zo beweerde in 2015 een aanwezige in Bergen op Zoom dat een aantal jongeren de twee minuut stilte verstoorden door pro-Palestijnse leuzen te roepen.

- Actie #Geen4meivoormij in 2016. Jonge actievoerders boycotten 4 mei ivm in hun ogen opkomende fascisme en moslimhaat in Nederland.
- In 2017 werd het idee geopperd om op 4 mei ook omgekomen vluchtelingen te herdenken.
- Een Turks-Nederlandse jongen las in 2017 zijn gedicht voor op de Nationale Dodenherdenking in Amsterdam.

Bijlage 2 Respondentenlijst

Deelnemer individuele interviews	Sekse	Leeftijd	Studie/school/werk	Culturele achtergrond	Regio
1.	M	23	Student Hbo	Turks	Utrecht
2.	M	27	Jurist	Turks	Veenendaal
3.	V	22	Student Hbo	Marokkaans	Almere
4.	V	21	Student Hbo	Turks	Eindhoven
5.	V	21	Student Universiteit	Marokkaans	Den Bosch
6.	M	29	IT'er	Turks	Ede
7.	M	20	Student Hbo	Turks	Rotterdam
8.	M	24	Student Universiteit	Marokkaans	Den Haag
9.	V	21	Student Universiteit	Marokkaans	Roermond
10.	V	19	Student Hbo	Marokkaans	Almere
11.	M	21	Student Universiteit	Turks	Nijmegen
12.	V	25	Student Hbo	Turks	Amersfoort
13.	M	17	Scholier	Marokkaans	Tiel
14.	M	17	Student Mbo	Marokkaans	Den Haag
15.	M	18	Student Mbo	Marokkaans	Den Haag

Deelnemer ervarings- deskundige	Functie en organisatie	Regio
1.	Voorzitter studentenvereniging	Utrecht
2.	Voorzitter jongerenvereniging	Amsterdam
3.	Moskeebestuurder	Den Haag
4.	Moskeebestuurder	Den Haag
5.	Voorzitter stichting 4 en 5 mei	Gouda
6.	Bestuurder stichting 4 en 5 mei	Gouda
7.	Voorzitter wijkraad Hoograven	Utrecht
8.	Vertegenwoordiger wijkraad Hoograven	Utrecht
9.	Vertegenwoordiger wijkraad Hoograven	Utrecht
10.	Ceremoniemeester Franse herdenking	Kapelle
11.	Voorzitter zelforganisatie	Den Haag

Focusgroep	Deelnemers	Aantal	Regio
1.	Moeders van voornamelijk Turks en Marokkaans komaf, een aantal moeders hebben een Surinaamse en Somalische achtergrond.	16	Den Haag
2.	Marokkaans Nederlandse vaders.	10	Amsterdam
3.	Turks Nederlandse jongeren.	6	Leerdam
4.	Turks en Marokkaans Nederlandse studenten.	6	Utrecht
5.	Marokkaans Nederlandse jongeren.	6	Den Haag
6.	Marokkaanse Nederlanders (gemixte groep 17 jaar tot 51 jaar)	6	Tiel

COLOFON

Opdrachtgever	Het Nationaal Comité 4 en 5 mei
Auteurs	M. Day, MSc. Drs. H.B. Bellaart S. de Winter-Koçak, MSc. M. Badou, MSc. Dr. H.B. Jonkman Met medewerking van Nasim Rasuli
Ontwerp	Ontwerppartners, Breda
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website: <http://www.verwey-jonker.nl>.

ISBN 978-90-5830-875-7

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2018.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

In opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft het Verwey-Jonker Instituut onderzoek gedaan naar de denk- en belevingswereld van tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders ten opzichte van het Nederlandse oorlogsverleden en de betrokkenheid van deze groepen bij 4 en 5 mei.

De studie biedt inzicht in de belevingswereld en belangstelling van de tweede en derde generatie Turkse en Marokkaanse Nederlanders en biedt aanknopingspunten hoe de betrokkenheid bij het oorlogsverleden, de herdenking en de -viering kan worden vergroot.